

2632

2633

2634

244

S-36

2010

* R 2001

ՃԵՆԵՊԵՐ ՀՈՐԳՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՆԻ

ՏՊԵՐ

Ի ԿՈՍՏԱՆԳՆՈՒՊՈԼԻՍ

1855

Ի ՏՊԵՐԱՆԻ ՄԵՍԵՆՅ

ՀԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Յ Ե Ն Ի

Ե Ր Ե Ր

ԱՐԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԻԹԱՐԵԱՆՑ

ՄԻԼԻԱՆ

ՍՐԲՈՑ ԷԶՄԻԱՇՆԻ

Ե Ր Գ Ե Ե Մ Ի Վ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՏՐԱՊԵԶՈՆՈՒ

Կ. ՊՕԼԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՄԱՍԵԱՑ

1855

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ

Կ. ՊՕԼՍՈՅ Տ. ՅԵԿՈՐԱՆ

ՍՐԻԱԶԱՆ ԱՐԺ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

37202-66

ՅԵՌԵՂԵՐԵՆ

Այն ամեն ազգերուն, որոնք երկրի ու քաղաքաց աէր են եւ հայրենեաց խանձարուրին մէջը սնուած, ու թագաւորական աթոռով ալ ճոխացած են աշխարհքիս վրայ, այն ամեն ազգերուն կ'ըսեմ, թէ որ բղձալի կրլայ ազգային սեպհականութեանց սահմանէն դուրս ելլել, աիւրերաց սլորտը շրջել, ծովը ցամաքը ղննել եւ բնդհանրապէս ազգաց բազքերուն վրայ հրմառութիւն առնուլ բարոյականնին զարգացընելու փութով, որովք այսօր լուսաւորութեան աշխարհի կեդրոնին հասած են, հապա սրչափ բղձալի պիտի բլլայ մեր հայրենեաց զաւիրներուն եւ բնդհանուր աշխատանի սրգւոց, որոնք ոչ միայն ազգային լեզուն կորսնցուցած են իրենց դաւառէն, այլ եւ ազգը գրեթէ բոլորովին. որոնք դաս դաս հայաստանէն հատուած գնալով՝ որպէս թէ Քաբէլոնի խառնակութենէն, անձանօթ մթնոլորտներու տակ թափառական եղան. եւ այս յաւիտենական բաժանմանը մէջ, որով քակուած է հիմա մասն ի բոլորէն, անաւել ցաւալին այն է, որ նոյն իսկ աշխատանէն զատուողները որ ազգի

որ կը յարին, նոյն ազգին բարքը կ'առնուն՝ ու իրենց հայկական բարքը կը կորսնցընեն :

Ասոր համար ներկայ ազգերնուս այնքան անծանօթ մնացեր է հայրենեաց սահմանները, ու այնքան օտարացած կ'երեւնայ, որ մինչեւ դժուարին կըլլայ առանց ազգային աշխարհագրութիւն ձեռքերնիս առնելու, մեր երկրին հին դաւառները գիտնալ, եւ առանց հին անունները փնտռելու՝ նոր անուններովը զանոնք ճանչնալ :

Աստի աւելի հարկ կայ հայրենեաց սրղաթ վրայ, վերը յիշած ազգերը մեզի օրինակ բռնելով, ուրիշ բաներնէս աւելի՝ մեր երկրին աշխարհագրութիւնը գիտնալ. թէ որ ճիշդ չ'կրնամք ժողովել նախնեաց սրատեո աչքերէն մնացածները, զոնէ անոնցմէ մեզ հասածներուն սահմանները եւ նահանգաց ու գաւառաց բաժանմունքները իրենց հին անուններովը յիշատակագրել ազգիս պատմութեանը մէջ, որպէս զի չ'կորսուին մեր գրասէր նախնեաց գանձուց հարստութիւնները, անջնջելի ընելով ազգային կոչմամբ նոյն իսկ ազգերու խառն 'ի խուռն տուած անուններուն մէջ, որոնք որ դեռ երէկ ու միւս օրը աշխարհքի վրայ անուն ալ չունէին, եւ այս օր շատերէն աւելի առանձին ազգ ըլլալով, թագաւորական դահի ու աշխարհի ալ տէր եղած են : Արեւելուան գիտունները տեսակ տեսակ գիտութիւններով ճոխացած, բոլոր իրենց երկիրը աշխարհագիր առնելէն ետքը՝ զրիշը ձեռքերնիս առած ⁴այլատան կը

վազեն . Հայաստան կըսեմ , հին աշխարհքի ոսկեղէն դարու հնութեանց թանգարանը , որուն հազարումէկ տեսակ փորուածոյ նկարներն ու քանդակները որձաքարերու եւ յիշատակաց արձաններու վրայ դրոշմեալ , չտեսնուած օրինակ եղած են եւրոպական ճարտարութեանց , եւ ՚ի տիպ պատկերի ամեն աշխարհքի :

Իսկ մենք , որ ազգային պայախի տնմահ յիշատակներ ունիմք Աւրոպայի առջեւ , օրէ օր կ'անհոգանամք ու անփոյթ կըլլամք հայրենի հնութեանց մնացածները քննելու . եւ գիտութիւն ստանալու տեղ՝ ազէտ կը մնամք , մէկ մէկու վատութութեան տալով օրինակ :

Երանի՛ կըլլար ազգերնուս , եթէ մեր գիտուն ճամբորդները՝ գոնէ Հայաստանին մէջ՝ ամեն տեղ ուր որ անցնին՝ գրի առնէին աչքի երեւցածները , ու հնասէր ոգւով նախնեաց աշխարհագրութեան ճամբան բերելով զանոնք , նոր աշխարհագրութիւն մը հանէին Հայաստան աշխարհին . — Այլ այս որոց տուեալ է :

Ասիկայ նպատակ բռնելով իմ ճամբորդութեանս մէջ , բոլոր ըսածներուս փոքրիկ օրինակ մը տալու համար , միջին ոճ բռնելու եմք հին եւ նոր աշխարհագրութեան , որպէս զի՝ ուր որ գրելու ըլլամք ճամբորդութիւննիս , ներկայ ընելիք տեղագրութեանը հետ՝ նոյն տեղի նախնի պատմութիւնն ալ համառօտեմք , առջի շինութիւնը , ետքի աւերմունքը , եւ արդեան հնութեանց մը-

հասցածները . որովհետեւ այս բռնած ոճերնիս
մեզի ալ կարեւոր է , եւ ուրիշ մեծագոյն գործի
մը ձեռնառու պիտի ըլլայ մեզի , [Ժող որ շունկա-
լի եւս եւ բաւական հիւթ Թերի վաստակոց :

ՃԱՆԱՊԱՐՅՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՆԻ

1851

ՀԱՅԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՌՒՂՈՅ մենաստանի պատմու-

թեանը* մէջ արդէն յիշած էինք, որ
Այրարատեան նահանգի քսան գաւա-
ռաց մէկ քանին անձամբ զննած եւ ըս-
տորագրութիւննին ըրած եմք: Մինչեւ
հիմա ստորագրածներս՝ Ուսաց սահ-
մանին մէջ եղած գաւառներն են, ուր

* Մենաստան Հառիճոյ, որ աշխարհա-
բառ Ղփչաղու վանք կըսուի, Ուսաց բաժնի
Շիրակոյ մէջն է, Ախուրեան գետէն երեք ժա-
մու ճանապարհ դէպ արեւելք. ասոր ստորագրա-
կան պատմութիւնը որ ըրած եմք գրաբառ, այս
Դործոյս երկրորդ հատոր կրնայ համարուիլ:

են իմ բուն հայրենիքս, եւ իմ Այր-
դապետարանս մայր Եկեղեցին ամենայն
Հայոց Աթոռիկէ Լճմիածին 'ի Այ-
դարշապատ :

Յիշեալ դաւառաց շատերը՝ որպէս
հայրենակցացս յայտնի է, Օսմանեան
սահմանին մէջն են. ուստի մեր աշխա-
տութիւնն ալ անհնար էր որ լըմնար
առանց անոնց ստորագրութեանը. աս
պատճառաւ շատոնցմբնէ կը հոգայի
Օսմանեանց մերձակայ սահմանը պտը-
տել գոնէ Շիրակայ արեւելեան մասը,
որպէս զի հնար եղածին չափ աս հրո-
շահաւոր թաղաւորանիստ երկրին ստո-
րագրութիւնը աւարտէի, ուր մինչեւ հի-
մա անթիւ ու անմահ են հայրենեաց
հնութիւնները :

Ախթարեան ուխտի 1847 ին Ռազ-
մավէպովը ձեռքերնիս հասած էր Ռազ-
րատունեաց թաղաւորութեան Մնի մայ-
րաքաղաքին շատ համառօտ ու շատ թե-
րի ստորագրութիւնը. զայս կարդալով
մեր եռանդը աւելի բորբոքուեցաւ,

եւ ցանկութիւննիս չափէ դուրս կատի-
պէր զմեզ այսպիսի հայրենական երկ-
րի մը մայրաքաղաքը տեսնելու, որ ինք
հարիւր տարի յառաջ մահացած, ու
միանգամայն այսքան դարերով ալ Շի-
րակայ դաշտին երեսը անմահ կը կենայ :
Նռանդնիս աւելի բորբոքեցաւ, վասն զի՝
մէկ որ Շիրակայ դաւառին ստորագրու-
թեան առաջին առարկան Մնին էր . եւ
մէկ մ'ալ որ Մնիի համար որ մենք ռա-
միկ ականատեսներէ կը լսէինք թէ աւ-
րըւած է ու հողու հաւառար եղած ,
հիմա անոր ստորագրութիւնը կը կար-
դանք , որ պարիսպը , թաղաւորական
պալատը եւ մինչեւ սրբազան տաճար-
ներն անգամ իբրեւ կանգուն յիշատա-
կարաններ ու ազգային փառաց անմահ
վկաներ, գլխունուն հազար ու մէկ անց-
քեր անցած, հազար ու մէկ հայրենեաց
յեղափոխութիւններ տեսած, եւ հազար
ու մէկ անգամ ազգին աղետից վրայ
սուղ թափող անբարբառ խօսուններու
նման՝ դարերով, ժամանակներով, անձ-

րեւներու , ձիւներու , հովերու հետ
 դիշեր ցորեկ կռուելով , այն սարսափե-
 լի եւ քստմենելի աւերակներուն մէջ մին-
 չեւ ցայսօր կանգուն կեցած են , եւ ի-
 րենց նոյն քաշած ու տեսած թշուառ-
 անցքերու , արիւնհեղութիւններու , ա-
 ւերմունքներու եւ աղետալի տեսարան-
 ներու պատմական յիշատակագիրները
 վրանին առած՝ հին աշխարհքէն նոր
 աշխարհ կը քալեն :

Արդեօք այսպիսի յիշատակներն ու
 աղգերնուս համար հին աշխարհքի ան-
 մահ վկաները որ հայրենասիրին եռանդը
 մերինին հետ չէր բորբոքեր այսպիսի
 աղգային մայրաքաղաքի մը տեսութեա-
 նը փութալու , երբոր ինքը այն աղգին
 սերունդն է եղեր , որն որ աշխարհ-
 քի աղքատութեան ու կուրութեան ա-
 տեն՝ այն հաստատութեան ու այն քա-
 ղաքականութեան հասած էր , որով
 չորս տնգամ իրեն ահեղ թագաւորու-
 թեան դահը ձգեց ու կանգնեց . ու ի-
 րեն հայրենեաց հողին վրայ անհամար

ու անթիւ փառաց եւ զօրութեան կո-
թողներ կանգնելէն ետքը, թշնամինե-
րու հետ բիւր անգամ պատերազմի աս-
պարէզը իջաւ, եւ բոլոր Հայաստան
իւր զաւակաց արեամբը ողողելէն ե-
տեւ, տակաւին իւր սերունդէն այս
օրուան օրս չորս միլիոն երկրագունտիս
ամէն խորշերուն մէջ ունի: Ազգ մը,
որուն եւ ոչ նմանը եղած է աշխարհքիս
ազդերուն մէջ, անոր առջի զօրութեա-
նը հասնող, եւ վերջի թշուառութեա-
նը հաւասարող:

1851 թուին, Սրբազան Աթոռի-
կոսէն ինձի հրաման եղաւ՝ ներկայ աշ-
խատութիւննիս լմնցնելու համար՝ մեր
կողմի վանքերը քալել ու ստորագրել,
առաւելապէս Շիրակայ գաւառին մէջ.
աս առիթով փոքրիկ պարտաւորու-
թիւն մըն ալ վրաս աւելցուց Սրբազան
Տէրը, որ հասարակ օրերը Աթոռոյ
Մասաուրա ղիւղին տարեկան արգեանցը
վերահասութիւն ընեմ, եւ կիրակի օրերը
վանքերուն այցելութեան դնամ, որոնց

ստորագրութիւնը դեռ առած չէի : Ամիս մը տեւեց այս պարտաւորութիւնս ընելու . եւ արդէն այս միջոցիս տեսած ու ստորագրած էի Ախուրեան գետին արեւելեան ափանց վրայ եղած նախնեաց մեծագործ շէնքերն ու Աստուածաշէն տաճարները . որոնք հիմա մարդոց շինութենէն զրկուելով , ժամանակին ձեռքն ինկած՝ տեսակ տեսակ փոփոխութիւններու ենթակայ ըլլալէն ետքը , անհուն անապատներու եւ անմատչելի ժայռերու եւ խորաձորերու մէջ ամայի աւերակ մնացած են , ոմանք ոչխարաց պառակ եղած , ոմանք գաղտնաց որջ դարձած , շատերն ալ վրանաբնականերու եւ աւազակներու պատսպարանի տեղ կը ծառայեն : Արծես թէ անգութ ժամանակին ձեռքը տրուած է եղեր ասոնց բաղդից ճակատագիրը Աստուծային նախասահմանութենէն :

Քանի որ այսպիսի նախնեաց մեծագործութիւններ կը տեսնէի ու ազդին անցած գնացած հարստութեանց

ու զօրութեանը վրայ կը զարմանայի ,
 այնքան ալ աւելի՝ ուշ ու միտքս Անիի
 վրայ կը դառնայր . բայց չէի կրնար գու-
 շակել , թէ այնպիսի հռչակաւոր անուա-
 նի մայրաքաղաք մը՝ որ իրեն բարգաւա-
 ճութեան ատեն ահեղ պատերազմներու
 ու արշաւանքներու սպառնացեր , եւ հա-
 զար ու մէկ եկեղեցիներով կը պանծայր ,
 հիմա ի՞նչ վիճակի մէջ կրնայ ըլլալ իրեն
 ամայութեան ու փլատակաց դերբուկ-
 ներուն մէջ . վասնզի՝ մինչեւ ցայն վայր
 տեսածներէս եւ ոչ մէկը կրնայի անոր հետ
 բաղդատել , կամ առաւելապէս անոր
 աշխարհահռչակ համբաւին հետ . որով-
 հետեւ անոնք կամ լեռան մը մէջ ամայի
 վանք մը էին , կամ ամայի լեռնադաշտե-
 րու եւ հովիտներու վրայ եկեղեցիներ
 կամ մատուռներ էին՝ կամ պաշտուած
 կամ այլ եւ այլ անվայելութեամբ պըղ-
 ծուած : Տեսած քաղաքներուս աւե-
 րակներն ալ իրենց դերբուկներուն վրայ
 այնքան համբաւ չէին թողուցած , որոնց-
 մէկարեւոյի հռչակաւոր Անիին վրայ

դոնէ ախուր կերպարանք մը առնուլ . վասն զի՝ այն հին քաղաքաց աւերակներուն վրայ ուր որ ետքերը ժողովուրդ բռնակեր է, հետ զհետէ նորութիւն ըլլալով՝ հնութիւնները կորսուեր է . շատերն ալ այլազգի դաղթականների տիրապետելով՝ իրենց հարկաւոր եղածը քակելէն ետեւ, մնացածն ալ կործաներ են :

Այսպիսի հայրենի յիշատակացնը խարք ժողովող մարդը ի՞նչ կրնայ քաղել Արմաւրաց աւերակէն, ուր ոչ բնակիչ կայ, եւ ոչ բնակութեան նշմարանք, ոչ հնուց եւ ոչ նորուց . հոն այցելու եղող հնասէրը ծիծռան կը նմանի, որ ըղձակաթ սրտիւ իրեն բոյնը դարձած ասուն, ոչ բոյնը կը գտնայ եւ ոչ տեղը . ամեն բան աւերակ դարձած, ամեն բան կերպարանաւիտիս եղած . այն պալատը, ուր որ խեղճ թռչնիկը իւր բոյնը դրած էր՝ եւ տեղն անդամ չկրնար ճանչնալ . վասն զի՝ բոլոր բովանդակ հող ու մոխիր եղեր դնացեր են . արտասուաց կաթիլքով հողը զանգեւէն ուրիշ բան չմնար խեղճ

Ճանապարհորդին • ըստ որում Արմաւիր
 ըսածդ աստուածուա բլուր մը կը գտնայ
 այն լուռ անապատին մէջ՝ Արասխայ հիւ-
 սիսակողմը տարածուած եւ մինչեւ Ա-
 րագած լեռը եւ դէպ 'ի Ախուրեան գե-
 տը երկնցած • արեւու զօրութենէն դաշ-
 տին երեսը խանձած խոտ ու բոյս, քար
 ու աւաղ եւ տեղ տեղ մացառ, բոլորն
 ալ այրած ճերմկցած՝ քաղաքին հետ ծե-
 րացած են : Այն խորին լռութեան մէջ
 հողաբլուրներուն վրայ, եւ ոչ խաշինք
 այցելու կը լնան իրենց կերակուր փնտը-
 ուելու, եւ ոչ հովիւք կ'ապաստանին ի-
 րենց հօտը մակաղելու, կամ տուարած
 մը իւր անդեայն արօտ հանելու • ամեն
 բան քաղաքին հետ մեռեր դնացեր են •
 ամեն հողմ իրեն շնչամօքը ափ մը աւաղ
 դարերով հոն ձգելով, Արմաւիրն ալ
 Արմաւրայ համբաւն ալ անյայտութեան
 մէջ ծածկեր անցեր է :

Իսկայ ասոնք չեն Արմաւրայ անհե-
 տանալուն զլխաւոր պատճառը, որքան
 որ Արասխ իրեն տեղափոխութեամբն

ըրած է անոր վրայ այս մեծ ներգործու-
թիւնը :

Պատմութեանց մութերէն կ'առ-
նումք որ Արմաւիր Արասխայ վրան շին-
ուած էր . կ'երեւի թէ այն հզօր ձեռքը
որ այս աւազուտ գետին վրայ իւր հըռ-
չակաւոր քաղաքը կանգնեց, ահագին ա-
պառաժ քարեր Արագած լեռնէն հոն
սահեցուցած ըլլայ, որու հանք է կար-
ծես աս լեռանը ստորոտը, եւ անոնցմով
բոլոր գետեզերքը քարուկիր թումբ ըրած
ըլլայ . որովք գարնանային հոսանքներուն
առաջքը առնու եւ քաղաքը հաստա-
տուն մնայ . վասն զի ան ատեն գետին
մակընթացութիւնը երթալով կ'երթայ
ու կըշատնայ . եւ ասոր երազավազ յոր-
ձանքներուն եւ ոչ մէկ գետ մը կը նմանի
այաստանի մէջ կամ ասոր յորդութիւ-
նը կունենայ, ուսկից իր Արասխ անունն
ալ հաւանականաբար առած պիտի ըլ-
լայ իբր թէ երազավազ . ըստ որում մին-
չեւ որ Արմաւրայ առաջը հասնի նէ
Սուրց եւ Ախուրեան գետերն իր մէջը

կառնու, եւ անկէ դէպ 'ի վայր աւելի
դաշտային եւ աւելի ցած բլավով, բոլոր
Արշարունեաց դաշտերը կը ծածկէ կ'անց-
նի. եւ իջած ժամանակը այնքան խիճ
աւազ կը սփռէ դաշտին երեսը, որ
մինչեւ բոլոր բերքերը կը ծածկէ :

Ասանկ ալ երբոր Արմաւիրէն թա-
ղաւորական Աթոռ փոխադրուեցաւ
Սփրին, կամ թէ Աղէքսանդրի տիրա-
պետութենէն ետքը, երբոր քաղաքը ա-
մայի մնաց, դեռեղերքը հողածուծիւն
չի դառնելով, այն ամէն աստուածները
սրբեց տալաւ Արասի իր ահեղ յոր-
ձանքներուն հետ. եւ հետզհետէ իւր
տեղատութեամբն ալ Արմաւիրը* ողո-
ղելով, ահադին հողաբլուրներով ու ա-
ւազով դաշտերուն հետ հարթ հաւա-
սար բրաւ. անանկ որ՝ Արշակունեաց
թաղաւորութեան ատեն կ'երեւի թէ
դեռ այնքան վաւաստ էր քաղաքին եւ
տեղատութեամբն անկէ հեռացած, որ

* Խորենացի, Պատմ. Բ. Գլ. 36:

ալ ան տեղ արքունիք դնելու յարմար
չի տեսաւ Արուսեակ Բ. այլ Արուսե-
ակերտ քաղաքը շինեց. ուրիշներն ալ
Սճբին ու Ալաղարշապատ քաղաքնե-
րուն մէջ հաստատեցին իրենց արքու-
նիքը :

Հիմա դետը անկէ բաւական վար
կ'անցնի խոտորած դէպ ՚ի հարսաւ, երկ-
րին անցորդներուն ճանապարհն ալ ան-
կէ շատ հեռի ըլլալով, քովէն անցնո-
ղին վրայ երկիւղ ու սարսափ կը տիրէ.
քայլափոխ մը չըրած, ասդին օձերու
շէւ կը լսէ, անդին գաղանաց ոռնալ.
գետնամուկներն ու զիշակեր թռչուն-
ները Արմաւրի այց կ'ընեն : Ասոնք ի-
րենց սարսուէլ տեսքովը սողալով ու ե-
րեւնալով, խեղճ ճանապարհորդը փո-
խանակ հայրենեաց յիշատակներով մը-
խիթարելու, սիրտը կ'ահաբեկեն : Օ-
ճառներու նման բոյնը փնտռելու ատեն
ոտքը խածատող թշնամիներ դէմը կ'ել-
լն. ուստի գեռ իւր հետաքրքիր աչքը
չի յադեցուցած այն աւազակոյտներն,

երիվարը կը մտրակէ վայրկեան մը յառաջ անկէ հեռանալու, որ չըլլայ թէ այն մարդախոշոշ զազաններուն կերակուր ըլլայ. որոնք այն մացառներուն ու քարին եւ աւազին մէջ իրբեւ հայրենի ժառանգութեամբ զԱրմաւիրը տիրապետեր են :

Թէ որ Արշակունեաց քաղաքներէն մէկ քանիին ալ բրած զննութիւննիս պատմեմ, ընթերցողը ասկէ տարբեր չի գտնար, լաւ է որ այս տեղս հայրենեաց հնութեանց վրայ արտասուք թափելու ասկէ աւելի առիթ չտամ. պահենք որքան որ ունինք ողբալու կարողութիւն, ու թափենք սուգերնիս Անի մայրաքաղաքին մինչեւ հիմա անմահ մնացած աւերակներուն վրայ, որոնք արդարեւ սղոյ եւ արտասուաց արժանի են :

Մասաուրայ գիւղը եւ իրեն հին աշխարհէ մնացած եկեղեցին, կամ թէ Մամիկոնէից ազգին մէկ յիշատակարանը, որ իրեն հետ նոյն ժամանակի պատմութիւնն ալ կը բերէ, Արագած լեռան Ա-

ընկերացիներն վրայ՝ չորս դին մեծամեծ բլուրներով պատած՝ Հիւսկայ արեւմտեան հարաւային եզերքը հովտի մը մէջ շինուած է. ասկէ ժամու մը ճամբայ դէպ ՚ի վար Անիի ճանապարհն է Թաւնայ քովէն, ուր որ անցորդաց եւ կարաւաններու իջեւանութեան համար այն ժամանակէն ՚ի վեր մեծամեծ պանդոկներ ու կամուրջներ շինուած են :

Իսկ այս դիւղէն դէպ ՚ի Արեւմուտք երեք ժամու ճանապարհ Ախուրեան գետըն է (որ հիւսիսէն դէպ ՚ի հարաւ իջնալով, Ուուսի եւ Օսմանեան սահմանները կը որոշէ) . եւ անկէ անդին Անի : Ասոր չորս դին պատած բլուրներուն վրայ Աթոռոյ հողին սահմանները դիտելու ելած ատեննիս, ուղղակի դէպ ՚ի Անի աւելի դաշտային եւ աւելի ստորոտ ըլլալով, քաղաքին դիրքը պարզ կը նշմարէի առաւօտեան արեւուն ուղղաձիգ ճառագայթներովը, որոնք մերձակայ լեռներուն ու բլուրներուն հետ քաղաքին աւերակներն ալ կը լուսաւո-

լէին . ան աւերակները ժամանակի հետ
թեւեւ ու հովերու եւ անձրեւու բռ-
նութեան միշտ ծեծուելով , այն ընդար-
ձակ սեւահող լեռնադաշտին մէջ սպի-
տակ ձիւնի պէս հեռուէն կը փայլէին ,
եւ կապոյտ օդին մէջ ծածանելով՝ երեք
ժամու հեռաւորութեամբ բաւական աչ-
քի կը զարնէին :

Այնքան ճոխ ու այնքան վճիտ էր
սառնց երեւոյթը , որ չէի կրնար զատել
ղանիկայ՝ ոտքի վրայ կեցած քաղաքի մը
դիրքէ . եւ այնքան պարզ ու որոշ
տեսք մը ունէին , որ մինչեւ քովիս մար-
դիկը ամենքն ալ մատով կը ցուցնէին
ինձի քաղաքին ամենէն երեւելի ու բարձ-
րագոյն շէնքերը : Մտքէս ելաւ , որ Ա-
նին աւերակէ , չէն ու մարդաբնակ քա-
ղաքի մը նմանցնելով չէի սխալիր . ուս-
տի պատրաստուեցանք նոյն կիրակի օրը
երթալու : Արեւոյին դարձանք տուն ,
մէկ մ'ալ Աարմիր վանք (Ղըզըլ քի-
լիսէ) ըսուած դիւղին աւագ քահանայն
կը ներկայանայ մեզի տեսութեան :

Այս մարդս Աթոռոյ կողմէն Շի-
րակայ գիւղերուն վրայ դործակալ կառ-
դուած ըլլալով, Աղէքսանդրապօլսոյ
հողերոյ կառավարութենէն պատուէր
առած է եղեր, որ մենք իրենց կողմերը
եւրած ատեննիս՝ արժանաւոր ընդունե-
լու թիւն մը ընելէ ետ չկենան. եւ լսել է
եղեր որ իրենց գիւղին սահմանակից տե-
ղերուն եւ գետերէրեայ վանքերուն ան-
դամ մը պտոյտ ըրած եմք, ու իրենց
գիւղը կամ թէ Օւքարիս սպասաւարի
յիշատակը համբուրելու պատահը գեռ-
չեմք ունեցած: Քահանայն առ առի-
թով մեզի եկած, այս այցելութիւնը
խնդրելու ատեն, յատուկ հրաւեր մըն
ալ կ'ընէ շողումոսի (Ղօշափանք) վանքը
ուխտ մը ընելու, եւ հռչակաւոր Անիին
այցելութեան ելլելու, որուն գրացի են
քաղաքաւ եւ ազգաւ. վասն զի ասոնց
գիւղը գետինն առ կողմէն յիշեալ վանքին
խիստ մերձ ըլլալով, իրենք ալ բոլոր բը-
նակչով անոր ժողովուրդն էին՝ գաղթա-
կանութենէն յառաջ () ամանեան սահ-

մանը եղած ատեննին . հիմա ալ իրենց
զիւղը ռուսաց սահմանադրութիւնը լլալով ,
գետին արեւելեան եզերքը կարմիր վան-
քը՝ եւ արեւմտեանը՝ Սօշալիստները բռնած
են . երկուքին ճամբուն վրայ ալ ռուս պա-
հապաններ կը հսկեն , որոնցմէ այս զիւ-
ղացի ժողովուրդը թոյլտուութիւն առ-
նելով , ամեն կիրակի գետը կանցնին , ու
իրենց հայրենական ուխտատեղւոյն ուխ-
տերնին ու երկրպագութիւննին կը մա-
տուցանեն եւ արտասուաց կաթիլներով
Քաղքատունի թագաւորաց գերեզման-
ները կը թանան , ուր որ երբեմն թա-
գուհիներ ու պալատականներ կոխեր ան-
ցեր են . ուր որ թագաւորական գերդաս-
տանի , մօր ու մանկան , տղու եւ կուսի
ողը ու կական լսուեր է , այն մեծագործ
ու պատերազմող մարդկանց վրայ , որոնք
իրենց կենացը հետ ազգին վսեմութիւնն
ալ կնքեցին :

Արեք ժամ միայն ճանապարհ ունե-
լնք երթալու . ուստի հետեւեալ առա-
ւօտուն շաբաթ օրը օգոստոսի 25 ին

(1851) Մասաու-րայէն մեկնեցանք. կարծես թէ Ռադրատունեաց ժամանակն էր այս փոքրիկ ճամբորդութիւնն իս, եւ մենք ալ ան ատենի մարդիկ էինք. վասն զի ամեն տեսած ու անցած տեղերն իս՝ Ռադրատունեաց մայրաքաղաքին շրջակայներն էին. եւ զիւղատեղիները, վանքերը, հողերը՝ բոլոր Անիի ազատ տանէն եղած նախորարներու եւ իշխաններու կալուածքներու սեպհական ամրոցներ էին, որոնք իրենց հնու թեամբը, հայկական անուամբը եւ իրենց տեղերուն արձանագրութեամբը մեզի կը զարմացընէին կափշեցընէին ու աչքերնուս արտասուք կը խըլէին՝ տռուելապէս իրենց ամայու թեամբը. շատերը անարատ, ամբողջ եւ թրշնամիի ձեռքէ ազատ, խորածորերու մէջ, ապառաժներու վրայ, թռչուններու եւ գաղաններու օթեւան եղած. ինչպէս էին թաւնայ եկեղեցիները ու քաղքին աւերակը, Օարընձիի, Ատիեամանայ եւ Մահմուտձուղի վանքերը. նոյնպէս Մամիկոնէից հրաշափառ եկեղեցիներուն

շէնքերը , Հոգւոց վանքը , եւ նոյն իսկ
 Կարմիր վանքը , ուր որ երեկոյեան պա-
 հուն ժամը ութին ատենները իջանք :
 Ասոնք ամենքն ալ կարծես թէ երէկ ու
 միւս օրը վարպետի ձեռքէ ելած սրբա-
 ղան շէնքեր են . յիրաւի աւերածներ ու
 թափած տեղեր ալ ունին , բայց եւ այն-
 պէս մնացածներն ալ խիստ ամուր եւ
 խիստ հաստատուն ձեռագործներ են ,
 որոնց վրայ հնութիւն մը չի տեսնուիր .
 քարերը պայծառ կարմիր են , եւ շէնքերը
 չոր են ու երբէք փտութիւն չունին կամ
 մամուլատ չեն . միայն աւերակաց դեր-
 բուկներուն մէջ եւ ապառաժ որձաքա-
 րերուն հետ մացառներով թուփերով
 ու բաղեղներով պատած են , որոց մէջ
 օձեր ու վիշապներ կը սողան : Հատ քի-
 չերը կան քրիստոնեայ գիւղերու մէջ ,
 որոնք հազիւ թէ մէջի աւերակները մաք-
 րելով՝ իրենց աստուածապաշտութիւնը կը
 կատարեն . բայց աւերանքները շինելու
 կարողութիւն չունին :

Գիւղին մօտեցած տոկենիս՝ մեզի

դիմաւորեցին Տէր Պետրոս քահանային հետ քանի մը անձինք . հետերնիս եղած (Տէր Մկրտիչ) աւագ քահանային տունը դեռ նոր հանգիստ կ'առնէինք, երբոր նոյն Տէր Պետրոս հայրը փափաքնիս լեցրնելու համար փութացեր էր սահմանադրուիս հսկող ուսաստիճանաւորէն մեզի համար Ղօշավանք գնալու ու Անիին այցելութիւն ընելու հաճութիւնը առնուլ :

Տփլիսեցի Միրոյեանց Յովսէփազան՝ իմ աղնիւ բարեկամներէս մէկը, որ այն տարին Աողբայ արքունի տղահանքը վարձած էր, Աղէքսանտրապօլսէն եկած աստիճանաւորին քովը կը գտնուի . այն վայրկենին աստիճանաւորին հետ կը պատրաստուին եղեր Անի գնալու . իմ բարեկամը մեր դալուստը ու միանգամայն ցանկութիւննիս լսելով, քահանայն իսկոյն կը դարձընեն՝ որ իրենց հետ մէկտեղ Ասուրեանը անցնինք :

Մեզի հիւրամեծարող ընտանիքը չգիտցան ինչ ընենին . բոլոր պատրաս-

տութիւններուն եւ գեղջկական կամ
թէ ըսեմ՝ ոսկի դարու ատենուան պարզ
խորտիկներուն եւ ոչ մէկուն գրեթէ ճա-
շակը առած՝ մեղի հետ ձի նստան քա-
հանաները եւ գիւղին իշխանքը : Այս
մէկ բաղդի պատահ մըն էր , որ ոչ երբեք
կրնար անոնց հանդիպիլ , մինչեւ աստի-
ճանաւորէն սիրոյ հրաւեր մը ըլլալ իրեն
հետ սահմանադրուին անցնելու . իրա-
ւունք մը՝ որ միայն իրենց տրուած է
օրինօք՝ դրացիի սահմանը մինչեւ ութը
մղոն դէպ ՚ի ներս կոխել . հարկատու
գեղացիներուն աս իրաւունքը առանց
կառավարութեան հրամանին չի տրուիր .
անոնց՝ մի միայն պահապան զօրքերը
թոյլտուութիւն կրնեն , եւ կը զինանան
անոնց շարաթական ուխտագնացութեա-
նը , եւ ոչ զօրապետը :

Ախտերանի հարաւային գետեղեր-
քը բռնած սահմանին մէջ գեռ քա-
ւորդ մը ճանապարհ չըրած , հանդիսի
մը ուղեւորութեան ձեւով՝ երբոր խառն
զօուցով մը կ'արշաւէինք դէպ ՚ի վար

իմ աղնիւ ուղեկիցներուս հետ, գիւղացի ճանապարհորդներս դիտելու ատեն չը մնաց, ամենքը մէկէն ձիերնին արեւմուտք դարձուցած՝ երեսնին խաչ կը հանէին : Աւ հարցընելու չը մնաց, գետին լայնքն ՚ի վար նայածիս պէս՝ Հռոմոսի (Ղօշավանք) վանքին մեծ Վաթուղիկէն՝ իւր հին ու պարսպապատ շէնքերուն մէջէն՝ արեւու երեկոյեան վերջալուսով կը շողշողար . այս պանծալի տեսարանը դիտելու ատեն՝ կարծես թէ աչքերս սորված էին նախնեաց սրբազան յիշատակարանները ողբալու . խկոյն արտասուաց կաթիլներ ցօղեցին, միտք բերելով ազգերնուս այն ժամանակի յաջողութեան, զօրութեան ու մեծագործութեան միջոցները, որով այսպիսի երկնաման տաճարներ, վանքեր, քաղաքներ Հայաստանի ամէն կողմը եւ ամեն գաւառներու մէջ կանգնեց է, ու հիմա անոնց աւերակներն ու դերբուկները կը տեսնէ, որոնք անմահ վկաներ կեցած են այն ամէն ազգային կարողու-

թիւններուն, եւ քաղաքական ու եկեղեցական բարգաւաճութեանցը :

Մեր գիւղի (Մաստուրա) քահանայն՝ որ հետս էր, այս վանքը աշակերտած ըլլալով, առաջ գնացեր Աննահայրը ծանուցեր էր մեր գալուստը. երբոր խորաձորը իջանք գետն անցնելու, զանգակները հնչուեցան : Այս հայկական բարեպաշտութեան ու ազգային սովորութեան հին յիշատակը եւ հոգեւորական սիրոյ զարթուցիչ ձայնը Ախուրեան գետին տխուր եղերքին վրայ ի նշան մեր ընդունելութեանը՝ մեզի ամենուս ալ քաղցր լսուեցաւ :

Աննահայրը, որ Յարութիւն վարդապետն էր, ձիով ընդառաջեց մեզի, եւ առաջնորդեց գետն անցնելու . աստեղս բաժնուեցան մեզնէ զօրապետն ու իմ բարեկամս՝ հանդերձ իրենց պաշտօնեաներովը՝ Անի գնալու համար . իսկ մենք մերիններովը վանքը ելանք վարդապետին հետ, ըստ որում հոն գիշերելու էինք :

Դետք խոր ու ահագին ձորի մէջէն

կանցնի . իսկ վանքը բարձր բլուրի մը վրայ ըլլալով , աստեղս ջուրը այնպէս դիրք մը առած է , որ հիւսիսէն դէպ ՚ի հարաւ թափելով , բլուրին բոլորովէքը նորէն դէպ ՚ի հիւսիս վեր կը դառնայ . եւ այսպէս պտոյտ մը ընելով՝ նորէն կը թափի հարաւ . խորածորն ալ իր ահագին ափանց ժայռերովը ջուրին ընթացքին հետ բոլորուած է բլուրին երեք դին : Մի եւ նոյն Մնի դիրքն ունի Հոռոմոսին դիրքն ալ փոքր ինչ տարբերութեամբ . վանքին հիւսիսային կողմը միայն հաւասար է դաշտին՝ բլուրին երկայն տարածուած բազուկովը . եւ աս է վանքին ցամաքի ճանապարհը , որ կը հանէ յՄնի եւ Վարս քաղաքները :

Արդեօք աստուածային նախասահմանութենէն է , թէ մարդիկ իրենց նախատեսութենէն շարժած , բնականաբար այսպիսի դիրքեր , այսպիսի անմեքձենալի ու միանգամայն ժայռոտ դետափուէքներ ընտրած են միշտ եկեղեցիներ ու վանքեր շինելու համար : Հայաստան աշխարհին

Հնութիւնները պարտող անձը կը տեսնայ, որ մեծամեծ վանքերն ու մենաստանները միշտ այսպիսի անմատչելի դիրքերի ունին. եւ միշտ լեռներու ու խորածորներու մէջ բազմացած են. անոր համար ալ հիմա անբնակ ու ամայի երեսէ ձգուած են:

Աս տեղս ըսածներուս ապացոյց մը տալու համար, միայն Արագածոտն գաւառին մէջ եղած վանքերուն մէկ քանիին ցուցակը տամ իրենց դիրքովը, որ մարդուս զարմանք կը բերեն, թէ ինչպէս այն սարսափելի լեռներուն ծայրերը եւ խորածորներուն վրան ահագին քարերու մեծամեծ հատորներ հանած են, ու այնպիսի ձեռագործներ անմահացուցած:

Արեւրդու անապատը իւր փոքրիկ վանքովը մէկ տեղ, որ չորրորդ դարէն մինչեւ հիմա տակաւին կանգուն կը տեսնուի հովին ու անձրեւին դէմ դրած կեցած, Արագած լեռան բարձրութեան ծործորին մէջ երկու ահագին խորածորներու միացած կէտին վրայ շինուած փոք-

րիկ ամբողջով վտնք մըն է, ուր Աղան* վարդապետը կը ճգնէ եղեր Ղազար Փարպեցւոյ ժամանակը, եւ ասոր վարժապետը եղած է, ինչպէս ինքը կը յիշէ իւր թղթին մէջ առ Աւհան տէրն Սամիկոնէից:

Այս երկու խորաձորերը լեռան միակողմէր ձիւնապատ ծայրէն կ'սկսին, մէկը արեւելքէն, միւսը արեւմուտքէն, եւ իջնալով կը մեծնան ու կը խոտորին լեռան հարաւային կողմքին վրայ, եւ կը միանան այն տեղ իրենց քարավէժ ու խոխոջաձայն հեղեղներովը, զորոնք ձեան հալոցներէն կ'առնուն:

Մարդկային ճարտարութիւնը, հայկական ձեռքը՝ որ այս տեսակ դիրքի մը մէջ կառուցելու թողեր է այս անապատը, արդարեւ զարմանք կը բերին տեսնողներուն, թէ ինչպէս այն սարավանդի բարձ-

* Աղան վարդապետը Ղազար Փարպեցիին վարժապետն է. որուն համար տեսնոյն Ղազարայ առ Աւհան տէրն Սամիկոնէից գրած նամակը՝ ընտիր ձեռագրաց մէջ:

բութեանց եւ քարափանց ծայրերուն
վրայ մահկանացուի ձեռք շարժեր է այս-
պիսի անմահ յիշատակներ թողելու,
ուր որ մարդուս ոտքը քալելու համար
անգամ չի բռներ: Խորաձորերը բանի
մը չեմ կրնար նմանցընել. վասն զի՝
դեռ անոնց նմանը չեմ տեսած որ առ-
նոնց խորութիւնն ալ հասկըցնելու կա-
րող ըլլամ. միայն թէ ձորը իջնել ու
ելնելը չորս ժամ կը տեւէ՝ թէ խորու-
թեանը պատճառաւ եւ թէ ժայռե-
րուն մէջէն հետք մը անգամ չըլլալուն
համար: Մինակ մացառներով, թու-
փերով ու հին ծառերու ստուար բու-
ներով պատած ելք մը կայ, որ Արա-
ղած լեռան արջերուն ու դաղաններուն
ոտքովը բացուած հետք մըն է. անցք
մը, ուր որ մէկ զմէկ բռնելով կ'ելլեն
ու կ'իջնան: Չորին խորութիւնն այն-
չափ սարսափելի է, որ իր հեղեղներուն
ու խոխոջներուն ձայնը եղբրէն երբէք
չի լսուիր. անդունդ մը, վիհ մըն է անա-
պատին երկու կողմը բացուած՝ այն առ-

Հագին լեռան բարձրութեան մէկ ծոր-
 ծորին մէջ : Այս խորաձորերը՝ վեց ժամ
 հեռու Արարատեան դաշտին կեդրոնէն
 (Աղարշապատ) դիտելու ատեննիս,
 լեռան կուրծքը երկու կտորի ճղքած
 կերեւնան . այսպէս տեղ մը մարդիկ
 շարժելու անգամ կարող չեն, թող թէ
 վանք ու անապատ շինելու կամ բնա-
 կելու : Այնպէս հոն եւ ոչ անցաւոր մը
 կրնայ ելնել . վասն զի գազանաց երկիւ-
 դէն՝ առանց բազմութեան ու առանց
 զինուց զնալը անհնարին է . հովիւները
 խորաձորերուն միւս երեսէն աչքով մի-
 այն կը դիտեն ու այցելու կրլան Ան-
 բրդին . միայն որսորդները կ'ապաստա-
 նին հոն, եւ օրերնին եկեղեցիին մէջը
 կանցընեն իրենց որսը փնտռելու կամ
 դիտելու համար :

Սենք գնացած ատեննիս տասը հո-
 գի էինք . Բիւրական գիւղին երիտա-
 սարդներէն հինգը սպառազինած հե-
 տերնիս առած՝ այնպէս այցելու եղանք
 Աղան ճգնաւորին խրճիթին, որ ասկէ

տասն եւ հինգ դար առաջ իր կեանքը
հոն անցուցեր է :

Անբերդէն քիչ մը վար իբրեւ եր-
կու ժամու ճանապարհ , արեւմտեան
խորաձորին վրայ կեցած է Տեղերու հո-
յակապ վանքը՝ երեք կաթողիկէով՝ լեռ-
ներու ու ապառաժներու հետ բարձրա-
ցած , որ կանաչ թուփերու ու խռուած
մացառներու մէջ իրեն քարանց սեւ
դոյներովը մարդու աչքի կը զարնէ՝
թռչնոյ բունի մը պէս քարափէն կախ-
ված . իւր արեւմտեան կողմը քիչ մը
հովիտ ըլլալով , այլազգի հովիւներու
եւ տուարածներու խրճիթներ շինուած
կային . ասոնք ասարբավայր վանքին մէջ
իրենց անասնոց կերակուրը ամբարած
էին . մեղի ասպնջական ալ ասոնք եղան
քանի մը ժամ , մինչեւ որ եկեղեցին վեր
ու վայր ներս ու դուրս աղէկ մը զըն-
նեցինք :

Ասոր ճանապարհն ալ թէ ձորէն
եւ թէ Աղց գիւղին վրայէն՝ շատ դժ-
ուարեւանելի անց մըն է , խորաձորին

բերնէն դէպ 'ի վանքը վեր ելնելու ատեն մարդուս սարսափ կը ախրէ երբոր ոտքին տակը եղած ահագին անդունդը կամ անդնդաձորը կը դիտէ . իսկ թէ որ խորածորէն ճանապարհ ընելու ըլլայ մէկը, ասոր կրկնապատիկը կը կրէ :

Տեղերու վանքէն երկու ժամու մը չափ դէպ 'ի վար՝ մի եւ նոյն խորածորին արեւմտեան եզերքը՝ անոր դիմացը շինված է Աղց գիւղը, եւ մի եւ նոյն երկիւղն ու սարսափը կուտայ անցորդաց իր դիւքովը . միայն թէ ասիկա լեռան ստորոտին քիչ մը մօտ ըլլալով, աւելի բարեխառն եւ տաք օդերու հետ հաղորդութիւն ունի . անոր համար ալ աստեղը պտղատու ծառեր կը բուսնին, եւ բնակիչքը պարտէզ ու այգիներ կը տընկեն :

Աստեղս է թագաւորաց գերեզմանները՝ երբոր Ամախ-Անիէն անոնց մարմինները հոս փոխադրուեցան Արշակունեաց ժամանակը : Ասոնք են Հայոց աշխարհքին պատմաբանական տեղերը, ու

րոնք իրենց գլխովն ինչ կերպ կերպ անց-
քեր դարձուցած՝ ազգային վեհ ժամա-
նակներուն մէջ՝ Զայոց պատմութիւնը
կը կազմեն :

Քասաղ գետին խորաձորին վրայ՝
Արագածի երկրորդ բարձրութեանը մէջ,
Արայի լեռան առջեւ, ուր որ այս գետը
Նիզ գաւառէն կելնէ ու Արագածոտն
կը մտնայ, Սաղմոսավանք ու Յովհան-
նավանքն ալ աս դիրքը ունին . եւ մին-
չեւ հիմա իրենց ապառաժ խորաձորերը
կը զարմացնեն զիրենք տեսնող ճանա-
պարհորդները :

Հիմա ի՞նչ ըսեմ . արդեօք մարդ-
կային հանձարն ու նախատեսութիւնը
ընտրեց այսպիսի դիրքեր վանքերու հա-
մար . չէ, դարձեալ կըսեմ . այլ՝ Աստ-
ուածային նախասահմանութիւնը՝ իրեն
սրբութեան տանը համար այդպիսի ա-
պահով վայրեր ընտրելու ոյժ տուաւ
մարդկային մտաց եւ հանձարոյն, որ այս-
պիսի մեծագործ ու զարմանալի տաճար-
ներ աշխարհիս վրայ անսուիկ տեղերու

մէջ շինելէն ետքը՝ մահկանացու մարմինները անցնին եւ իրենց անմահ ձեռագործքը անբարբառ վկայ մնայ . ուր ոչ թշնամի մերձենայ , եւ ոչ աւազակաց ձեռքը պղծէ :

Ասոնց նման աղատ դիրք մըն ալ Հոռոմոսին վանքը ունի՝ Ախուրեան դետին մէկ պտոյտքին վրայ , բարձրանիստ ու քարաժայռ բլուրի մը գլուխը շինված . տեղը ընտիր , ճանապարհէ դուրս , եւ մարդկային երկիւղէ ապահով . իւր փոքրիկ դիրքին մէջ պարսպով շրջապատած է . պարսպին ներսի դին երեք հատուած բաժնուած է . առաջինը մեծ եկեղեցւոյ սրահն է , ուր որ ամառը ժամերգութիւն կրնեն . երկրորդը միաբանից սենեակներուն սրահն է , կամ Աստուածածնի եկեղեցւոյ առջեւը , որ մեծ եկեղեցւոյ հարաւային կողմին կից է . իսկ երրորդը՝ դրսի սրահն է , ուր որ շրջապատ շինուած են մեղաստանին վերաբերեալ տուները , շտեմարան , յարդանոց , ոչխարաց ու անասնոց մակաղա-

տեղիներ, եւ այլն :

Այս ամէն սենեակներուն, տուններուն եւ ընդհանրապէս բոլոր մենաստանին վերջին նորոգութիւնները ըրած են բաց ՚ի եկեղեցիներէն՝ Աղեա վարդապետ Աշակերացի յամիտեառն 1751-(ՌՄ) եւ Շամբեցի Յովհաննէս վարդապետը յամի 1788-(ՌՄԼԷ) որուն արձանագրութիւնը կեցած է պարսպի միջին դրան ճակատը :

Անձ եկեղեցին՝ որ Սուրբ Յովհաննէս անուամբ կը կոչուի, Հռոմոսի վանքէն շատ ետքը շինած է Յովհաննէս Շահրնշահ Պաղկայ որդին՝ ժամատանը հետ մէկ տեղ ՚ի թուին հայոց ՆԶ-(1031), որ մեծ եւ հոյակապ կաթողիկէ մը ունի. փոքրիկ կաթողիկէ մը եւս կայ ժամատան լուսամտին վրայ՝ արտաքուստ ութը սիւնով բարձրացած, ուր որ զանգակները կախուած են :

Իսկ Հռոմոսին վանքը հանդերձ իւր հին ժամատունով Սուրբ Յովհաննէսի սրահին հարաւային կողմէն սկսած

երկրորդ սրահին առջեւէն մինչեւ պարիսպը երկնցած է, սեւ ու ամուր քարերով շինուած քառակուսի եկեղեցի մը ունի առանց կաթողիկէի. մեծ ու բոլորշի լուսամուտ տանիքին մէջ տեղը բացված եւ չորս սեւ ապառաժ միաստաղաղ սիւներու վրայ հաստատուած՝ գրեթէ Քրիստոսի 791 - (ՄԽ), թուականին շինուած, որ ատեն եւ ոչ բազրատունեաց տունը թաղաւորական դահլ ելած էր :

Ասոր ժամատունը իրեն կից արեւմտեան կողմը շինուած է, լայն քառակուսի եւ անսիւն չորս կամարներու վրայ, որոնք խաչաձեւ իջած են դէպի եկեղեցւոյ չորս անկիւնները. ասոր շինութիւնը հայոց 21.9. - (1277) թուականին է : Աս երկուքն ալ ամայի են. որոց մէջ ժամերգութիւն չըլլար :

Ասոր ժամատանը կից է հիւսիսի կողմէն եւ դատաստանատուն ըստած քառակուսի հին շինուածը, որ ինչպէս արձանագրութիւնը կը վկայէ, վանքին նըշխարատունը եղած է եւ ոչ դատաստան :

տանատուն . զոր Ալաէ իշխանը եւ իւր
ամուսին Սամա խաթունը շինել տուեր
են հայոց Ուլու - (1229) թուականին :

Այսպիսի սրբազան շէնքերու հայ-
կական կամ իրենց նախնի անունը կորչն-
չելուն մէկ ապացուցութիւնն ալ այս տե-
ղէն կերեւնայ , երբոր առանց մէկ հաստա-
տուն աւանդութեան՝ աս շինութեան ա-
նունը իրեն արձանագրութենէն չեն առ-
նուր , այլ ռամկաց բերնէն լսելով եւ մէկ
մէկու հաղորդելով՝ դատատաճանատուն կը-
սեն , իբր թէ բազրատունեաց ատեն՝ թա-
ղաւորները հոս դատաստան կը տեսնեն ե-
ղեր . բայց պատմութեան տեղեկութիւն
ունեցողներուն շատ սխալ կերեւի այս
կարծիքը , վասն զի բազրատունեաց թա-
ղաւորութեան եւ Ալաէ իշխանին ժամա-
նակաց մէջ հարիւրներով տարիներ կան .
ան ատեն եւ ոչ այս նշխարատունը ան-
գամ շինուած էր :

Իսկ Աստուածածնի անուամբ փոք-
րիկ եկեղեցին՝ ունի Կմբէթ մ'ալ , որ
ինչպէս ըսինք երկրորդ սրահին խուցե-

րուն կարգն է . որու մէջ ձմեռը ժամեր-
գութիւն կրնեն :

Մենաստանի բլուրին ստորոտը խո-
րաձորին մէջ գետին վրայ , ուր որ ճա-
նապարհին անցքն է , երկու դմբեթաւոր
հոյակապ փոքրիկ եկեղեցիներ կան քովե-
քով վանքին գերեզմաննոցին մէջ . մէկը
սուրբ Պէորդ յարեւելից , միւսը սուրբ
Մինաս , որոնք նոյնպէս Յովհաննէս
Թադաւորը շինել տուած է . երկուքին
մէկ մէկէ հեռաւորութիւնը եւ ոչ տասը
քայլ կայ . ասոնք գերեզմաննոցին մա-
տուռները եղած են՝ հաւանականաբար
Թադաւորական գերդաստանին վրայ .
վասն զի սուրբ Պէորդայ արեւելեան ան-
կիւնին քով գուրսը Աշոտ Թադաւորին
հռչակաւոր գերեզմանը կայ , վրան մեծ ,
երկայն , սեւ եւ ժամանակի ձեռքէն մա-
շած տապանովէմ մը ունենալով առան-
ձին պատուանդանով . վրայի արձանագի-
րէն կիմացուի որ քարը նորոգուած է , եւ
գուցէ նորոգութեան ատեն արձանագիրը
եղծուած է , որ նորին վրայ այսքան միայն

դրուած է . “ Աշոտ Թագաւորի գերեզ-
մանն է , , . այսու ամենայնիւ աս ալ հին
ատենէ դրուած է :

Աղգային յիշաաակարաններուն մէջ
ամենէն աւելի սիրտ շարժող նշխարքն
այս է , որ ամայի վաճառքէն աւելի՝ երկ-
րին այժմեան երկու սահմանի ժողովըր-
դոց հոգեկան ջերմեռանդութիւնը կը
վառէ , որոնք մէկ կողմանէ Շիրակայ
արեւմտեան եզերքէն , եւ միւս կողմանէ
ռուսաց սահմանէն՝ մարդկային երկիւղը
մէկ դի կը թողուն , գետը կանցնին , ու
այն ահեղ եւ միանգամայն փափաքելի
գերեզմանը կը խնկեն , եւ արտասուօք
Թանալով կը համբուրեն :

Ինչ ժամանակը գետը այս երկու
եկեղեցեաց ու գերեզմաննոցին վերէն
կանցնի եղեր . վասն զի՝ ջուրին հաւա-
սարութեանը չափ ասոնց տեղն ալ խիստ
ցած ու գետին մօտ է . մինչեւ հիմա ալ
գետին առաջուան անցած ու մաշած տեղը
պարզ կը տեսնուի այն տափարակ դա-
ւարի հովտին մէջ՝ մանր խիճով ու աւա-

զով գոցուած . հիմա ալ ջուրը դարնան
բարձրացած ատեն՝ այս երկու վանքերը
ռուսաց սահմանին մէջ կառնու :

Գետին այս տեղատուութեանը հա-
մար՝ աւանդութեամբ մնացեր է բնակ-
չաց , թէ աս է որ Պետրոս Սաթողիկո-
սը դարձուցեր է . ասոր համար անունը
Գետադարձ ըսուեր է :

Ես ամեն հնութեանց շատերուն
ստորագրութիւնը եւ արձանագիրները գի-
շեր ատեն ճրագի լուսով առինք , ըստ ո-
րում հետեւեալ առտուն Ենի Ճանա-
պարհորդ էինք : Հոռոմոսի վանաց եւ
բոլոր մենաստանին ստորագրութիւնը թէ-
պէտ ըրած եմք ՚ի կարգս ստորագրու-
թեան Շիրակայ գաւառին , բայց աս
տեղս ճանապարհորդութիւննիս գրելու
ատեն՝ անոնց վրայէն ալ անցնելը հարկ
էր :

Սեւ ու տխուր ուրախութիւն մը
սիրտս պատած էր գիշերը մինչեւ լոյս .
ուրախութիւնը կը տիրէր ինձի երբոր
մեր թաղաւորաց բուն երկիրը յանկարծ

որք կոխած կը տեսնէի զիս, եւ անոնց
անմահ յիշատակները համբուրելու ար-
ժանացած. երբ կը տեսնէի որ անձամբ
կը զննեմ այն հրաշալի հազարամեան
շէնքերը, զորոնք թագաւորներ, նախա-
րարներ ու իշխանք՝ իբրեւ իրենց առա-
քինութեանցն ու հայրենի բարեպաշ-
տութեանց արժանի զործք մը՝ աշխար-
հիս մէջ թողեր զնացեր են, եւ իբրեւ
ծնողք՝ յետագայից համար այսպիսի յա-
ւիտենական ժառանգութիւնների ձգած
են մեզի, որպէս զի իրենց ժամանակի
ազգային հարստութիւնը, կարողութիւն-
ը եւ հայրենեաց բարգաւաճութիւնը
մոքերնիս բերենք: Եւ այց երբ իրենց այս
ամեն մեծագործութիւնները ամայի եւ
աւերակ քակուած ու կործանուած կը
տեսնէի, ուրախութիւնս բոլորովին տրտու-
մութեան կը փոխուէր. եւ սիրտս ու հո-
գիս կը ճմլէր: Իրենց տեսած ու կրած
ազգի ազգի թշուառութիւնն ու արիւն-
հեղութիւնը՝ որ իրենց անմիաբանու-
թեան պտուղներէն կ'թած էին, ուշա

կը քաղէին :

Առաւօտեան կարմիր արեւը ելած ատենը՝ ճանապարհի պատրաստուած էինք ամենքս ալ : Հայաստանի դեղձկահան բնակչաց ուխտի գնացող խումբը այսքան ուրախամիտ ու շտապ ոտքով իրենց գիւղի դռնէն չէին ելեր, որքան որ բերկրութիւն ու փափաք մը մեզի կ'ստիպէին ճամբայ ելելու . կարծես թէ առջեւնիս բիւրաւոր ուխտաւորաց բաղմութիւն մը անցեր կերթայ, ու մեզի Անիին հազար ու մէկ եկեղեցիներուն մէջ տեղ չի մնար մեր ուխտը կատարելու :

Հա այս եռանդեամբ՝ Պոռոմոսի արեւմտեան դռնէն դէպ 'ի հիւսիս ճամբայ ելանք՝ խորաձորին հետ դէպ 'ի հարաւ խոտորելով :

Այս դարձուածքիս վրայ է դաշտին երեսը ճանապարհին մէջ երկու փոքրիկ զանգակատուններ . ասոնք են Պօշալանք ըսուածները՝ առանց հեռաւորութեան մէկմէկու դէմ ըլլալուն պատճառաւ . եւ այնքան իրարու մերձ են, որ կը կարծը-

վի թէ հին ատենը երկուքին մէջ մեծ
կամարաւոր դուռ մը եղած ըլլալու էր,
եւ ասոնք ալ դրան կամարին վրայ եր-
կու ծայրը շինուած աշտարակներ ըլլա-
լու էին. ուսկից, ինչպէս աւանդութեամբ
կ'ըսուի, թագաւորաց ուխտի կամ այ-
ցելութեան ասուն մայրաքաղաքէն Հո-
ռոմոսի վանքը դալը հեռուէն տեսնուի-
ածին պէս՝ զանգակները զարնելով վանքը
կ'իմացնեն եղեր. ըստ որում ասոնք իբր
արդարեւ աշտարակ՝ ճանապարհին վրայ
շինուած են, եւ մինչեւ մայրաքաղաքին
մէջը կը հային իրենց բարձրութեամբը.
Իսկ մենաստանը ասոնց հաւասարութե-
նէն շատ ցած է, որուն տեսքը Մնիէն
կը գոցէ՝ իր առջեւը ինկած կողմի գե-
տեղերքին բլուրը, որ ինչպէս ըսինք՝ այս
տեղս գետը դէպ 'ի հիւսիս խոտորելով՝
առ բարձր բլուրը ներս մտած է:

Ուստի հաւանական չէ այն կարծի-
քը զոր յառաջ կը բերէ Հ. Մինաս՝
ականատես քահանայներէ, թէ զանգա-
կատունները շինուած են եղեր՝ խորհրդ-

դականները հաւաքուելու ատեն զան-
 դակը զարնելու համար . ասիկա հակա-
 ուակ է ազգային աւանդութեանը որդը-
 րեցինք . վասն զի խորհրդականները թէ
 որ արքունի էին՝ հոն տեղը գալու հար-
 կաւորութիւն չի կար . զի թագաւորը
 հարկաւ իր խորհրդարանն ալ կրնար իր
 պալատին ու իր մայրաքաղաքին մէջ ու-
 նենալ . մանաւանդ թէ՝ մենաստանին
 մէջ հասարակօրէն դաստաստանաւուն
 ըսուածք՝ վանքին նշխարատունն է եղեր՝
 Աչէ իշխանէն շինուած, ինչպէս կը
 ցուցնէ իր արձանագրութիւնը զոր վե-
 րը յիշատակեցինք :

Արեւի էր ասոնք արդարեւ յաղ-
 թութեան կամար մը կարծել քաղաքին
 արուարձանը շինուած*, թագաւորի մը
 յաղթութեան կամ մէկ յաղթական մը
 տիցը յիշատակ, թէ որ՝ ինչպէս ըսի՝ կա-

* Պ. Լօժէն-Պօռէ աս կարծիքս կ'ընէ աս
 երկու զանգակատուններուն վրայ իր ճանապարհ-
 խորհրդութեանը մէջ : (Թարգմ. Պ. Յ. Չամբը-
 ճեանի) :

մարտի մը միացած ըլլային . բայց քա-
ղաքին պարսպէն ժամ մը հեռու եւ
եկեղեցւոյ ձեռով գմբեթաւոր զանգա-
կատան նմանութեամբ երկու որոշ քա-
ռակուսի նեղ եւ երկայն շինուածքները
յաղթական կամար համարելն ալ շատ
դժուարին կ'երեւի տեսողաց :

Այլ թէ այս զանգակատուններուն
շրջապատը գերեզմաններ կան եղեր ըսե-
լու չենք հակառակիք . Մինասին .
միայն թէ ժամանակը բոլորն ալ հողի ու
աւազի հետ հաւասարեւէ . իրենք միայն
ցամաք դաշտին սիրտը անկուած կեցած
են :

Այս երկու զանգակատունները կո-
ւածու սեւագոյն կարմիր քարով շին-
ուած են երեք յարկեան , վարի կողմէն մէկ
մէկ դուռ ունենալով՝ դէմ առ դէմ ի-
րարու կը նային . գմբեթները չորս փոք-
րիկ սիւներու վրայ հաստատուած են ա-
ռանց խաչի . ցաւալին այն է որ արձա-
նադրութիւն չունին :

Հնութիւնը դեռ չէ կրցեր այս Ար-

բազան յիշատակներուն վնասել . ուստի
եւ ազատ էին անոր փառութեան երեսէն
մինչեւ մեր տեսած ատենը :

Աս տեղէն աչք պէտք էր, որ Անին
հեռուէն ղիտելով ինդութեան արտա-
սուք չի թափէր, եւ հայրենեաց որդւոց
սիրտ՝ որ տխուր բերկրութեամբ մը չի
ճմլէր . վասն զի՝ արեւուն առաւօտեան
տէգի նման ճառագայթարձակ ցողերը
Անիի երկնաբերձ աշտարակներուն ցայ-
տելով, նոր դեղնած ոսկեգոյն օդին մէջ՝
ճերմակ տեսքով կը ծածանէր զանիկայ .
եւ ամեն սիրտ ամեն աչք կը հրաւիրէր
իրեն միայնութեան վրայ փղձկելու եւ
արտասուք թափելու : Արդեկարօտ մօր
նման՝ իրեն աւերակները բաղուկի տեղ
տարածած, դուռները սրտի եւ կուրծքի
տեղ բացած՝ մեղե դրկելու կը ղիմաւո-
րէր . աչք պէտք էր, որ աս տեսակ մօր
հեծութեանը վրայ արտասուք չը թափէր,
եւ սիրտ՝ որ աս հայրենեաց մօր աղէտքը
տեսնելուն պէս՝ սղոյ ու հառաչանաց
ծուխը քթէն չը հանէր :

Քանի որ մօտենայինք, այնքան ալ
բնութեան մէջ անշարժ քարացած առ
մարմինները աչքերնուս կը մեծնային.
բայց դեռ բաւական մերձ չըլլալովս՝
արեգական պայծառութիւնը աւերակներ
լուսն տեսութիւնը աչքերնուս կը խլէր.
եւ իրեն սուր ու երկարաձիղ ճաճանչնե-
րը պարսպին ճեղքումներէն դէպ ի ներս
զարնելով՝ երեւոյթը կը մեծցնէին. առ
տեղս կը հիանայ կ'ափշի ճամաղարհոր-
գը, եւ մազերը գլուխը ջցուելով, այս
խորին լուսութեանը մէջ քաղաքին հեռ
անշարժ քարացած կը մնայ:

Այսն զի, ամբողջ քաղաքը՝ առջեւը
բնդարձակ դաշտի վրայ կը տարածուի,
մահացած ինկած՝ իրեն անմահ դերբուկ-
ներուն մէջ. Մխուրեան դետին հիւսի-
սային բարձր եղերքին վրայ՝ սքանչելի ու
օղորտապատոյա դիրքով մը արեւելքէն
դէպ ի արեւմուտք երկնցած, առ երկա-
րութեանս հեռ հիւսիսային կողմէն աշտա-
րակազարդ բուրդերով պարլապը բարձ-
րացած՝ եւ երկու կողմէն իջած՝ քաղա-

քին արեւելեան եւ արեւմտեան ձորերը
քաղաքին երեք կողմը խորաձորին մէջէն
սլաւած է :

Բնութիւնն ալ սքանչելի ըրած է
Մնին դիրքը. վասն զի՝ Հայաստանի ու-
րիշ գետերուն եւ ոչ մէկը կը տեսնուի
այսպիսի պտոյաներով քարաժայռ որ-
ձաքարերու մէջ, որ քաղաքին երեք դին
կը դառնայ, եւ այսպիսի եղական դիրք
մը կը կազմէ, որ ի յաւիտենից դարա-
կանգուն անմահական վկայ եղած է քա-
ղաքին նախնի ահեղութեանը :

Քաղաքին արեւմտեան կողմը եղած
ցամաքու սպիտակահող ձորը՝ Օսղկո-
ցաձոր ըսուածն է. բայց յայտ է որ Օսղ-
կոցաձոր ըսուածը գաւառին անունն է.
ուստի աս ձորը դաւառին սահմանադը-
լուխէն Մնին հետ կցուելով, ձորը գա-
ւառին անունովը կը կոչուի. (ասոր ստո-
րագրութիւնը կը թողունք իրեն տեղը
ընելու). իսկ արեւելեան ձորը՝ նոյն իսկ
գետն է, որ հիւսիսէն թափելով, քա-
ղաքին արեւելքէն անոր հարաւային կող-

մը կը պատէ ու արեւմուտք կը խոտորի,
եւ դարձեալ դէպ ՚ի հարաւ պտոյտ կառ-
նու կ'երթայ :

Հիւսիսային ճանապարհին վրայ,
ուսկից քաղաքը կը մտնուի, մէկ ձխար-
շաւ պարսպէն հեռու շինուած է փոքրիկ
ութանկիւնի Եկեղեցին կոմածոյ քա-
րամբք առանց ոեան*. այ է, Նախրծու
ըսուած եկեղեցին, որ իրեն շինութեան
պատմութիւնն ալ հետը առած կը բերէ
հարուստ աւանդութեամբ ազգերնուս
մէջ յորդեոց որդի :

Նանդիսաւոր օր մը՝ նախարածը
ճնունդի կամ զատկի օր երբ որ եկեղեցի
կ'երթայ, ժողովուրդը ասոր տեղ չեն
տար, թէ բաղմութեան շատութենէն,

* Ես Եկեղեցւոյ համար Եօթէն Պօռէ (որ
ճանապարհորդեր է յԱնի յամին 1837) . սխալ-
մամբ կ'ըսէ իր ճանապարհորդութեանը մէջ, թէ
չինքն է Եպիսարիպ մարզպան յաւուրս Պակ-
կայ յամի 1056 : Ես իշխանը չինքն է քաղաքին
մէջ եւ մատուռն մի՛ սուրբ Ստեփանոսի անուամբ
յամի Տեսուն 1020 :

Թէ՛ իրեն գծուած թեանը համար, ասով
 չշտտանալով՝ անեցի բնութեամբ ալ
 կ'արհամարհեն զինքը. նախորարածը աս
 տմարդի արհամարհութենէն վշտանա-
 լով, աս եկեղեցին իրեն արդեամբքը կը
 կը կատուցանէ՝ ծածուկ հարուստ բւ-
 լալով:

Նկեղեցին իրեն մեծութեանը չա-
 փով վրան գմբէթ ունի. իրեն շրջապատ
 կամարը՝ որսոց ու թանկեանց վրան հաս-
 տատուած է. ասոր նմանն է սուրբ Պրի-
 գոր անուամբ հոյակապ եկեղեցին՝ քա-
 ղաքին մէջ մայր Նկեղեցւոյ արեւմտեան
 կողմը:

Մենք՝ որ պարսպին հիւսիսային դռ-
 նէն քաղաքը մտանք, որ բուն մուտքն
 է, եւ ուղղակի դէպ ի արեւմուտք թա-
 ղաւորական պալատը զննելու գիմեցինք,
 ուսկից հարաւային կողմը միջնաբերդն
 անցանք, եւ յետոյ արեւելեան կողմէն
 մայր Նկեղեցւոյ վրայ դարձանք, ուստի
 աս կարգաւ ալ գրելու կ'սկսանիմք:

Արկին է քաղաքին արարիծապը, ներ-

քին եւ արտաքին . եւ լսաւ որում ըսինք որ քաղաքին հիւսիսային դէմքը դաշտին հաւատարութեանը վրայ կը նայի, անոր համար պարսպին ահաւորութիւնը, ամրութիւնը ու բարձրութիւնը առ կողմը կը տեսնուի . որովհետեւ թըշնամեաց յարձակման ծանաղարհը այս տեղս կ'երեւնայ . արտաքին պարիսպը գրեթէ ծայրէ ծայր քակուած, մարդաշափ միայն բարձր մնացած է : Աւերակքը երկուքին մէջ տեղը լեցուելով, միջոցը հաւասար է, այնպէս, որ մենք ներքին պարսպին վրայ եղած խաչերը եւ հիւսուածու քարէ զարդերը աւելի նուրբ դիտելու համար առ երկու պարսպին միջոցէն փլատակներու վրայէն կը տարտէինք : Արտաքին պարսպին առջեւը բացուած է խրամը . առաջ իւր առջի խորութիւնը աւերակքէն կորսնցընելով, եւ անձրեւաց հեղեղներէն քարով ու աւազով լեցուած հիմա մարդաշափ բարձրութեամբ միայն խորութիւն ունի : Արտաքին պարիսպը քաղաքը չըջապատեր . առջինին

հետ, այլ միայն հիւսիսային կողմը կայ
արեւելեան ձորաբերանէն մինչեւ արեւ-
մրտեան ձորը տարածուած գաշտին գի-
մացը:

Պարիսպը հիւսիսային կողմէն երեք
մեծ դուռ ունի, եւ արեւելքի ու արեւ-
մուտքի ծայրերէն սկսած, որոնք երկու
կողմէն ալ ձորը կ'իջնան, միաշափ մե-
ծութեամբ ու հաւասար միջոցաւ կիսա-
բոլորակ բուրգերով զարդարուած է. աս-
բուրգերը ամենքն ալ մէջ տեղերը դօտի
ունին քարէն հանած. կոխածու քարա-
շարերը՝ մէկ բուրգէն մինչեւ միւսը՝ ամէն
մէկ միջոցը առանձին ձեւերով շարուած
են, բոլորն ալ քառակուսի սեւ ու կար-
միր քարերով. տեղ մը երեք հաւասար
խաչ՝ հաւասար գիրքով, մէկալ տեղը՝ մէկ
մեծ ու երկու կողմն ալ փոքրիկ խաչեր,
բոլորն ալ նոյն սեւ ու կարմիր քարերու
շինուածով յարմարեցուցած են:

Ա'իջին դրան երկու կողմը՝ բուրգե-
րու տեղը երկնաբերձ ու ահեղ աշտա-
րակները կեցած են՝ կոպածու գեղնագոյն

քարով . ասոնց վրայ կը զարմանայ ան-
նոգը , վասն զի՝ կարծես թէ քաղաքին
վրայ ատեն ատեն եղած պատերազմի ար-
շաւանքը ասոնք են խորտակեր . որովհե-
տեւ բնաւ քար մը չտեսնուիր , որ անա-
րատ մնացած ըլլայ . ամենքն ալ նետի ու
տէգի եւ այլ պատերազմական գործիք-
ներու հարուածներով մնասուած են վե-
րէն 'ի վար . իրենց բարձրութեամբն ալ՝
տակաւ ինչ առջի բարձրութիւննին պա-
հած չեն . երկուքին ծայրերն ալ մկած
են , այս երկու աշտարակները ներսի կող-
մէն ինն յարկ ունին , որոնց քաղքին մէ-
ջեւ եղած կողմերը քակուած ըլլալով ,
յարկերը մէկ մէկ կը համրուին , ուր որ
քաղաքին շէն ատենը պահապանք կը
նստին եղեր : Աս երկու աշտարակները
չինեւ տուած է Քրիստոսի 1197 թը-
ւականին Շահուշ անուն խաթունը ,
ինչպէս Նազմամէպն ալ կ'ըսէ :

Սոյնպէս բուրգերուն շատերն ալ
զանազան իշխանաց ու մարդկանց անու-
նով կառուցուած են , շատերուն յիշա-

տակադիրքերը վրան ըլլալով:

Ասոնց բոլորին ծայրերն ալ տուիւծի եւ վիշապի ձեւ քարերով քանդակադործեալ են:

Պարսպին մեծ դրան ճակատի բարաւորին վրայ անթուական արձանադրութիւն կայ Անիի թագաւորաց վերջի տառններէն:

Երկրորդ դրան ճակատը դրուած է արձանադիրք. ի թուին Հայոց ՈԿՂ (1215) Օգոստիս սպանալարի իշխանութեան տան. յորմէ ինչպէս կ'երեւի, այս դուռը նորոգուած պիտի ըլլայ Սարգիս անուն մէկունը արդեամբք, որուն օրինակն է: «ՈԿՂ» (ի թուին «Հայոց յամի 1215) կամաւ Յիսուսի «Քրիստոսի ամենողորմին եւ յիշտա «նութեան Մանգասոր Բախուցէին եւ «սպանալար Շահնշահ Օգոստիսորդ «ւոյ Շահնշահ Սարգսի, եւ Սարգիս «Սամուէլի որդի ծառայ Քրիստոսի «յարդարաւատասկ արծաթոյ խնոյ ա «րարի զհասարակաց գործս ի պատիւ

“անուան իմոյ եւ ՚ի յիշատակ հօր եւ
 “մօր եւ որդւոց իմոց • եւ որք ընթեռ-
 “նութի, յիշեցէք զիս ամենեքեան ա-
 “ռաջի Յիսուսի Քրիստոսի : ,”

Արտաքուստ երկրորդ դրան աջ կող-
 մը կառուցուած է սուրբ Սարգսի ան-
 ուամբ կամարակապ մատուռը կիսախա-
 րան աշտարակին որմը • տառ վրայի խա-
 չերուն տակը գրուած են տեղ տեղ “ըզ
 Սարգիս յիշեցէք ,” • “սուրբ Սարգիս օգ-
 նեա Սարգսի Վորդայ ամէն : ,”

Պարսպին առ լսած ներքին կողմը
 զննելէն ետքը՝ ուղղակի դէպ ՚ի թաղա-
 շորական պալատը գնացինք, որ քաղա-
 քին հիւսիսային արեւմտեան կողմը կա-
 ռուցուած է ձորաբերանին դարձուած-
 քին վայ, այնքան բարձր, որ մինչեւ
 պարսպին պատերէն ալ վերէն • պալատը
 ներսի կողմէն դէպ ՚ի ձորին վրայ շատ
 ահաւոր տեսք ունի, որովհետեւ առ
 տեղս՝ ձորին խորութիւնը պարսպին հետ
 միացած ըլլալով վերէն ՚ի վար պալատին
 իբրեւ պարիսպ մը կը ձեւանայ :

Այս թագաւորական պալատին միայն
սամուր ու կոփածու գեղնագոյն քարով
շինուած պատերը կեցած են շատ բա-
րակ շարուածքով: Սարգու զարմանք
կուգայ, թէ աս նորութեամբ ինչպէս
այսքան դարերով մնացել են ու դեռ պի-
տի մնան գուցէ այնքան դարմնալ:

Առաստաղներուն տեղերէն կը նըշ-
մարուի, որ երեք յարկ ունեցեր է, վասն
զի՛ պատերուն ներքին կողմէն գերաննե-
րու զլուխներուն տեղերը կարգաւ կ'ե-
րեւին. սենեակներու բաժանմունքները
տակաւին կը կինան առանձին պատե-
րով. արեւելեան կողմի սենեակներուն
մէկուն մէջ ջրոյ աւազան մը շինուած է
պատին կից. ուսկից պալատին մէջը ջուր
կուգայ եղեր. գեղեցիկ փորուածքներ
ունի ասոր վրայի գմբէթայարկը, սեւ ու
կարմիր քարերով զարդարուած՝ ծաղ-
կոցաձեւ շարուածքով: Բայց պալատին
ներսի կողմը պատերուն վրայ փորուածք
կամ ծաղկի զարդարանք չկայ ինչպէս
Քեր-Փօթթը կ'ըսէ առ Բողմամիպին,

չեմ գիտեր ինչ տեղէ առնելով, թէ «Պա-
լատին ներսը պանչելի բանուածքով զար-
դարուած է:»

Աստիճակին մէջէն պալատին տա-
կի ներքնացարկին դուռն է. մեր տեսած
ատենը հողով ու անձրեւի հեղեղներու
բերած աւազով լցուած եւ չոր ու կա-
նաչ թուփերով պատած էր, խոր ու
ահագին ճանապարհին մէջէն դէպ ի վար
քարէ սանդուղները կ'երեւնային. պա-
լատին սենեակներուն մէջէն ալ տեղ տեղ
անձրեւը բացած ըլլալով, աս ճեղքուած
ներէն լոյսը կը զարնէր սանդուղներու
դարձուածքին վրայ: - Անիի ամրութիւն
ներուն մէկն ալ աս ներքնատունն է, զոր
Ազգմովէպը մեծագործութեան մէկ ա-
պացոյց մը կը համարի:

Պալատին հիւսիսային կողմը դրսի
պատին վրայ մեծ լուսամուտէն վերը
եղած մեծ ին Սմբատայ արձանը, որ քա-
ղաքին հիմնադիրն է, Ազգմովէպը ա-
ռանց տեղեկութիւն մը ունենալու անոր
վրայ՝ զինուորի մը նմանցուցեր է. կ'երե-

ւի թէ, ազգերնուս մէջ առ արձանիս վրայ
եղած հաստատուն աւանդութիւնը չէ
հարցուցեր իրեն ճանապարհորդը :

Անիի եպօքի ժամանակի Այ բնակիչ-
ները որոնք որ այժմեան ծաղկոցաձորին
վրայ եղած տաճկաց գիւղը կը բնակէին,
ու հիմա կէս մի Հոռոմասին վանքը ու
կէս մի Ղըղըլ-քիլիսա քառած գիւղն
են, եւ որոնց ծերունիքն ալ հետերնիս էին,
ասոնք որդւոց յորդի լած են, որ ան
արձանը Սմբատ թագաւորինն է. արգար-
եւ դու խը կոտորած է եղեր. գուցէ Ա-
նիի թշնամիներուն յարձակման ժամու-
նակը եղած ըլլայ. բայց ձեռքը բռնած
չէնքը քաղաքն է եղեր սլարազապատ :

Հիմնադրի մը արձանը շէնքի վրայ
կանգնելը՝ Այաստանեայց հին սովորա-
թիւնն է. եւ դուցէ մեր թագաւորու-
թեան ատեն աւելի յաճախ էր. ասով
թէ պարծանք մը վաստրկել է եղեր մրա-
քերնին, եւ թէ իրենց մեծագործու-
թեանց յիշատակները իրենց հաւատակաց
եւ յեռագայից սրտին մէջ յաւերժա-

ցընելու փափաք մը ունեցիր են :

Անին աւերակներուն վրայ թաղաւորող հայ իշխանապետը, անոր աւերանքէն երկու տարի ետքը՝ Շիրակայու Արարատայ երկիրը կաղատէ, պարսկական պատակներէն, եւ զԱնին կը թափէ Աւփաքաններու ձեռքէն : Ամի սպասադար Արայ՝ հայկազուն պայազատ Օւթբաբէ Աթաբէկ Արդու թեանց տոհմին նախագլուխը, շառիճոյ մենաստանի սուրբ Աստուածածնի եկեղեցին յօրինակ ճարտարապետութեան եւ դրուագագործութեան շայաստանի՝ կը շինէ ՚ի Շիրակ՝ Անին դրեթէ չորս ժամ հեռի : Իւր եւ իւր Իվանէ եղբօր արձանը կանգնելու տայ Եկեղեցւոյն արեւելեան արտաքին պատին բարձր ճակատին վրայ, իրենց զինուորական զգեստովը, արեւելեան տաւրազով : Որոնց վրայ մինչեւ հիմա հաշեցողը՝ վեհ ու ասիական ծանր հաշեցուածքէն կը պատկառի :

Երկու եղբարք դէմ առ դէմ կեցածնոյն իրեն շինած եկեղեցին մէկ մէկ ձեռ

քով բռնած են. ահա հայկական հին սովորութեան ապացոյց մըն ալ, որ կերեւնայ թէ Մինին առած են՝ ինչպէս գրած եմք նոյն Եկեղեցւոյ պատմութեանը մէջ:

Աւստի տարակուսութեամբ ամսուսադու չէ Ռազմավէպին հետ թէ՛ ոչ վերը եւ ոչ վարը արձանադրութիւն չկայ. որովհետեւ պատմութիւնը անմահացուն չաճ է զայն, թէ Մին պարսպապատ շինեց Սմբատ թագաւոր տիեզերակալ անունեալ:

Միայն շնորհ կը մատուցանեմ Ռազմավէպի ճանապարհորդին, որ իրեն կարծած զինուորի հազուստը ճիշտ կրնկարագրէ արեւելեան տարազովը. վասն զի ես զանիկայ տեսնելու արժանաւորութիւնը չունեցայ իմ ճամբորդութեանս ատեն:

Աւրիշ ճամբորդութեանս մէջ գրած եմ, որ ուրիշ ազգաց թանգարանները մեր ազգին անզուգական ու եզակի հնութեանց նշխարներովը կը լցուին, մինչ

մենք գնոյնը կը դանդաղեցնէր ազգերնու
մէջ ունենալու . առանկ ալ առ օրուան
օրս Սմբատայ նման աշխարհահաշակ Ա-
նին հիմնադրողի արձանէն զրկուած ենք :
Բեդրասպուրիի ճեմարանը՝ իրեն թան-
գարանը մինչեւ հիմա հայկական արձան-
ներով , կամ թէ քսեմ . Հայոց հրաշա-
լեքներովը կը լեցընէ : Այլոք իրեն ճա-
նապարհորդները Անին այցելու կըլան ,
կառավարութենէն հրաման կըլայ Աիւմ-
րիի քաղաքապետին , որ Անիի պալատէն
այն ազգային յիշատակարանը հանեն .
եւ այսպէս Սմբատայ թագաւորական
արձանը՝ 1843 եւ 1844ին միջոցները
կայսերական թանգարանին զարդը կըլ-
լայ , եւ մեզի նման այցելուները կը զոր-
կէ իրեն թագաւորական վառահեղ ե-
լուոյթէն :

Անձեռանդեամբ ու սիրով մը ար-
ձանին տեղը տեսնելու ջանկանալով , շատ
դժուարութեամբ կըցայ նշմարել . վասն
զի , ինչպէս բախ , պալատին պատը անմի-
ջապէս ձորի քարափին բերանը դրուած

լլալով՝ միջոց չկար պատին առկը անց-
նելու • հետիա քահանայներն ու աշ-
խարհականները ձեռքէ ձեռք բռնած ,
ղիս դիւրասահ խիճերու ու աւաղներու
վրայէն իջնցուցին դէպ 'ի վար • արձանը՝
լուսավորութիւն գլուխը պատին շարուած
քին մէջ՝ մեծ միապաղաղ քար մըն է եւ
ղեր թաղաւորին հասակին համեմատ
բարձրաքանդակ քարէն հանած , եւ բա-
ւական խորութեամբ քարուկրի շողախը
կերեւնար կոփածու քարով շինուած
պատին մէջ :

Պալատին արեւելեան դռնը՝ որ եւ
պալատին ճակատն է , իրեն վրայի եղած
եռայարկ դռներովը՝ բոլոր հայկական ձե-
ռագործներու , “ փափուկ փորուածնե-
րու եւ արաբացի քանդակներու , ” կամ
թէ պարսկական ճարտարապետութեանց
հակաժխտութիւններու ցուցակը եւ ա-
խորժակը կուտայ ասոր շրջանակներուն
եւ ընդարձակ քառակուսի ճակատին վը-
րայ փորուած խորանաւոր ծաղիկներն ու
մէկմէկու հաղուած խաչերը սեւ ու կար-

միր աղեսաձեւ քարերու վրայ, որոնք
այնպիսի արհեստով մը մէկ զմէկ բռնած
ու մէկմէկու հետ միացած են, որ կար-
ծես թէ ամենքն ալ մէկ քար են. եւ այս
բարակ ու նուրբ բանուած ծաղիկները
ամենեւին հնութենէ, անձրեւէ ու հո-
վէ մնասուած լեւ կամ խոնաւութենէ
երբէք մամնապատ չեն, վասն զի՝ երեսը
հիւսիսէն դէպ ՚ի արեւելք դիրք մը բռն-
նկրով, միշտ արեւը վրան է եւ միշտ ա-
րեգական ճառագայթին հայեցուածքը
կառնու եւ այնպէս սլայծառ կը կենայ:

Եւրոպացի ճանապարհորդները, ո-
րոնք քաղաքին միւս հնութեանց ծա-
ղիկներուն ու քանդակներուն օրինակը
սեւագեղով առեր են, անոնց շատերը
թագաւորական սրալաւին դուռը մատա-
կարարած է իրրու հին աշխարհի ար-
հեստից եւ քանդակագործութեանց գա-
ղտնիարներ, եւրոպական եւ արեւմտեան
հետամուտ ախորժակաց արեւելեան ճա-
շակներ. վասն զի Մէիին այս հրաշագործ
շինուածքներուն ու տեղակներուն մէջ

ինչ գեղեցիկ ու վսեմ փորուածք մը տես-
նէ մօրդ, որուն գաղափարները առնուած
չլլայ սեւագեղով. ահա այժմեան Եւ-
րոպական քանդակագործութեան ար-
հեստին լոյս տուող եւ գաղափար մատա-
կարարող բնագիրները, որոնք ոչ թան-
գարանները կրնան պարունակել եւ ոչ
յարգը ճանչցողին խիղճը կրնէրէ առ տե-
աակ բնագիրները տեղէն շարժելու :

Ապա տին հանդէպ արեւելեան կող-
մէն միջնաբերդին ուղղաձիգ ճանապար-
հէն փար՝ թագաւորական եկեղեցին է,
ուր պալատէն ետքը անմիջապէս տեսնե-
լու ելանք. թագաւորական կ'ըսեմ, վասն
զի՞ միւս ամէն եկեղեցիներէն ասիկայ է
պալատին խիստ մերձաւորը. եւ ճարտա-
րապետութեան ու գեղեցիկ շինութեան
կողմէն՝ ամէն մեծագործ շէնքերու ու ե-
կեղեցիներու թագուհին. ըստ որում
ասոր մէջ անկիւնական սիւներու ու խո-
յակներու ծաղկենկար փորուածքներուն
եւ ոչ մայր եկեղեցին կրնայ հաւասար
րիլ :

Անման ու միակ շէնք մըն է աս եկեղեցին Անիի մէջ. արձանադիրներէն կ'իմացուի որ աս է Առաքելոց ըսուած եկեղեցին Անուոյ : Մեծ եկեղեցին 'ի սպասուարուած է. այժմեան մնացած եւ այնքան հնութեանց մէջ պանծացողը՝ անոր ժամատունն է, որ եկեղեցւոյն կից շինուած է. եկեղեցւոյ դուռն ալ ասոր հիւսիսային կողմէն դէպ 'ի մէջը բացուած է. ասոր ճակատի արձանադիրն է Քրիստոսի 1031 ('ՆԶ.) թուականին :

Աս ժամատուներ ուրիշ վանքերու ժամատուներուն նման զմբէթ չունի. այլ միայն իր բարձր ու կամարակապ ձեղունին մէջ սեղը մեծ լուսամուտ մը ունի. երկու մեծ կամարի վրայ կառուցուած է, որոնք մէջէ մէջ անցած՝ չորս անկիւնները եղած եռալարկ սիւներու վրայ իջած են, որոնք միապաղաղ սեւ ու կարմիր քարեր են. աս սիւներուն վերնախարիսխները՝ քանդակազործութեան ու փորուածոց ամեն կերպ ազնուութիւնը վրայնին ունին. կամարներն ալ խաչի փոր-

ուածքներով զարդարուած են. առաս-
տաղի կամարներուն միջոցները եղած բո-
լոր քառակուսի քարերէ հիւսուածքը
ծաղկներով զարդարուած են :

Արեւելեան կողմէն երեք լուսամուտ
ունի. ասոնց շրջանակները նոյնպէս դե-
ղեցիկ դրուադներ փորուած են. մէջի լու-
սամուտին երկու կողմը երկու մեծ խա-
չեր կան քանդակագործեալ կարմիր քա-
րերու վրայ. ձախտկողմեանը աւելի ման-
ուածու փորուածքներ ունի, որոց օրի-
նակը առած են սեւադեղով :

Ժամատան միջին լայնութիւնը 20
քայլ է եւ երկայնութիւնը 15. ասոր
մէջէն ինը հասարձանագրութիւն ար-
տագրեցի միայն, թէ եւ արտաքուստ ա-
րեւելեան կողմին վրայ ալ կային, բայց
քարերը տեղ տեղ ինկած ըլլալով՝ ամ-
բողջ իմաստ չէին տուցըներ :

Ասոր եկեղեցին՝ Առաքելոց անուամբ
խաչաձեւ քառակուսի շինուած է ժամա-
տան հիւսիսակողմը. որմերը միայն կիսով
չափ մնացած են. լայնութիւնն ու երկայ-

նութիւնը միաչափ 20 քայլ են, եւ երկու մեծ աւանդատուն ունի նոյնպէս աւերուած յաջ եւ յահեակ սեղանոյն :

Աս եկեղեցիէն մինչեւ պալատը ուրիշ եկեղեցի կամ կանգուն շէնք չկայ . եւ երկուքին դիրքն ալ միեւնոյն հաւասարութեան վրայ է : Ուստի կերեւի թէ ընդարձակ փողոց եղած ըլլայ առ հաւասարութեան վրայ , որով թաղաւորը եւ պալատականք բաժնեղս եկեղեցի եկած ըլլան :

Ասկէ ելանք միջնաբերդին ճանապարհը որ պարսպին հիւսիսային մեծ դռնէն դէպ 'ի հարաւ մինչեւ միջնաբերդը նեղ ու երկու կողմը քարաշարով գրծուած է , որ մինչեւ մեր ատենը կը մնար կիսով չափ թաղված հողին մէջ :

Միջնաբերդին դիրքը բաւական բարձր է . հարաւային կողմէն քաղաքին մէջը կընայի : Իսկ միւս կողմը դեռին ահագին խորաձորին վրայ հովանի եղած է . ուստի եղերքը ամենեւին անմատչելի է . ըստ որում բոլոր շէնքերը աւերուած ըլլալով ,

դերբուկներուն հոգն ու աւագը ոտքի
 տակէ կը սահին ու անցորդին ճանապարհ
 չեն տար. պարիսպն աս կողմէն աս ահա
 դին ապառաժին տակ խորածորին մէջ
 ջուրին եղերքէն կանցնի. ասոր վրայէն
 խորածորը շատ ահաւոր տեսք ունի, վասն
 զի՝ ասիկայ բաւիղի պէս կախուած բլ-
 րալով ձորին վրայ, պարիսպը վերէն չե-
 րեւնար. խորածորին մէջէն առջեւն ալ
 իրեն կիսով չափ բարձրութեամբ իրեն
 կից իբրեւ բազուկ մը՝ քարածայուր եր-
 կրնցած բլրալով դէպ ՚ի ջուրը, ձորը ի-
 րեն խորութեամբը եւ եղերքին անմատ-
 չելի ժայռերովը կապոյտ մթութեան մէջ
 կ'երեւնայ, եւ օդը իբրեւ մառախուղ
 վրան կը ծփայ. վասն զի հոն արեգական
 ճառագայթները իմպանցելու ոյժը չու-
 նին. որովհետեւ աս տեղս գետը միջնա-
 բերդին առջեւէն իւր մեծ ու ահագին
 պտոյտքը կ'ընէ, քաղաքին երեք կողմը
 կը բռնէ կ'անցնի, ինչպէս վերը ըսած ենք.
 արեւն ալ կողմնակի գարնելով վրան,
 ճառագայթները խորածորին կէսէն վար

չեն իջնադուրս ապա ինչպէս զայն ինչպէս

Աստուծոյ ալ՝ անբնական աւանդուած
նապատներէն աւելի սարսափ կը բերէ
ճանապարհորդին . գետն ալ կարծես թէ
բնութեան հետ կը լռէ եւ ահիւ ու դո-
ղով խոր ապառաժներուն մէջէն իր կա-
պոյտ ու մեղմ ալեքներովը կը թաւալի
կերթաց . եղերքը՝ բոլոր այն խոր վիհե-
րուն մէջ՝ մարդու ոտք այսքան դարերով
չմերձեցած ըլլալով, ստուար մացառը ու
թուփը բարձրացիր՝ ժայռերուն երեսը
ծածկերէն : Այսպիսի զարհուրելի տե-
ղերէն չէ թէ մարդուն սիրտը կը պակշի
ու երկիւղ կը քաշէ, այլ եւ զազանք
անգամ սիրտ չեն ըներ ան տեղերը ոտք
կոխելու :

Աս դիրքին վրայ միջնաբերդը ուղ-
ղակի կը նայի հիւսիսէն . որուն արեւմտե-
կան կողմը կ'իյնայ Օստիոյցաձորը ստուած
փոսը, որ երկար իջած է գէպ 'ի գետին
վրայ . միջնաբերդին շէնքերը ամենն ալ
աւրուած են՝ բաց 'ի կանգուն կեցած ե-
կեղեցիներէն, զորոնք վարը պիտի գրենք :

Բազմավէպին աշտարակ ըսածները դու-
ցէ թէ աս վանքերուն աւերակները ը-
լան հողակոյտներուն հետ ապրիս անդին
գետնին երեսը թափած :

Միայն միջնաբերդի ապագածին այն
բազկին վրայ որ դէպ ի խորաձորին մէջը
երկնցած է, իրեն կէս բարձրութեանը
չափ փոքրիկ վանք մը կայ, ասոր դժուար
ու նեղ ճանապարհը նոյն ապագածին
սահուն կողերէն զարոտողի պոռոյտնե-
րով վերէն դէպ ի վար գծուած է :

Աս վանքը չորս որմասեանց վրայ
սեւ ու կարմիր քարով շինուած է. երկ-
րին շայ բնակիչքը տաճկի բառով ասոր
Ղըզըլ-Ղալէսի կ'ըսեն. գմբէթը եւ
հարաւային ու արեւմտեան որմունքը
խոնարհերեւ եկեղեցւոյ մէջը բռնելու են.
արեւելեան եւ հիւսիսային որմունքը աւ-
ւադ խորանովը մէկ տեղ ամբողջ կեցած
են. բայց չորս անկիւններու կրկնայարկ
փոքրիկ խորանները անփնտռ կեցած են
մի մի լուսամուտով :

Արտաքուստ հարաւային արեւելեան

կողմը արձանագրութիւն կ'երեւնար քա-
րերուն վրայ. բայց ինչպէս որ ըսի, աս
հարաւային կողմը աւրուած ըլլալով,
մնացածն ալ խնայտ չէր տար. միայն կ'ե-
րեւնայ թէ՛ արձանագրութիւնը. Օւա-
քարէ Սպասարի ժամանակէն է, որուն
մէջ կը յիշուի, թէ՛ աս մենաստանիս մէջ
եղած եկեղեցիները շինուած են եղեր Ս.
Պրիգոր Լուսաւորչէն. բայց զաւարին
այն էր, որ ան հին եկեղեցիներուն եւ
ոչ նշխարքը կար հիմա. եւ այս արձա-
նագիրն ալ տեղ տեղ աւրուած ըլլալով
թուական չունէր:

Եւ կողմն եղած լուսամտին եզերքն
է ան հռչակաւոր ծածկագրութիւնը,
զոր հանդերձ մեկնութեամբ հրատարա-
կեց յամին 1848 առանձին տետրակով
մը մեր ազգային ուսումնասէրներէն մէկը
ի Սոստանդնուպօլիս:

Տաճարին երկայնութիւնը 12 քայլ
էր, եւ լայնութիւնը 8. արեւելեան
հիւսիսային ուղանց վրայ երկերկու լուսա-
մուտ կային. արեւելեան կողմը ժամա-

տուն մը կայ եղեր, հիմա աւերակ :

Երջապատը գրեթէ ոտք կոխելու տեղ չկայ, քարաժայռի ամրամիայ ծայրերուն ու աւերակները մէկմէկու վրայ դիզված ըլլալուն պատճառաւ, հագել թէ մէկզմէկ բռնելով եւ կանգուն դրմըրուն կոթնելով՝ վանքին շրջապատը արտոյտ մը ըրինք. ոտքերնուս տակը բացուած ահագին խորաձորին վրայ նայելու՝ գլուխնիս կը դառնար : Օտնկերնիս դողալով, դարձանք ձորին կուրծքը նշմարուած քարակ ճամբայէն դէպ 'ի վար. ուր ձիանքնիս թողած էինք քանի մը ընկերներու քով :

Միջնաբերդէն արեւելեան ձորաբերանը բռնած այն պէս հետիոտա դարձանք դէպ 'ի կաթուղիկէ մայր եկեղեցւոյ վրայ, որ միջնաբերդէն՝ քաղաքին արեւելեան հիւսիսային կողմն է, շրջապատը կանգուն ու կիսականգուն եկեղեցիներով լցուած, ոմանք մերձ եւ ոմանք հեռի, արեւելքի հիւսիսի եւ արեւմուտքի կողմերէն :

Եւ որովհետեւ Քաղմաժէպը մայր եկեղեցիէն զատ միայն երեք եկեղեցի դրնելով, շատ տարակուսական կը ցուցնէ աշխարհահռչակ Լնիին հաղար ու մէկ եկեղեցի ունենալը, աս տեղս ներկայ մնացած եկեղեցիներուն ցուցակը կուտանք. մնացածներուն համար կ'ապահովընենք զանիկայ՝ երկու կողմնական ձորերուն մէջ եղած անթիւ անհամար մանք ու մեծ մատուռներովը, եւ արուարձաններուն ու շրջակայ գեղերուն մէջ եղած եկեղեցիներովը, զորոնք ինքն ալ քաղքին պատերէն դուրս կը համարի:

Եւ ձորաբերանին վրայ մայր եկեղեցւոյն հարաւակողմը շինուած է երկայն քառակուսի ժամատունը վեց սեան վրայ՝ երկու կարգ բաժնուած եւ տասն եւ չորս որմասիւնով. ձեղունը կամարաձեւ եւ տեղ տեղ շիտակ է՝ քառակուսի մեծամեծ քարերով ծածկած շատ ամրութեամբ. սիւններուն վերնախարիսիսները եւ կամարները զանազան ձեւերով քանդակազործուած են. երեք մեծ լուսամուտներ

ունի արեւելեան որմը, որ գէպ 'ի խորածորը կը նային :

Այս ընդարձակ ժամատանս եկեղեցին կից ստոր շինուած է եղեր արեւմտեան կողմէն, ուր որ հիմա անոր աւերակը կեցած է :

Իսկ այս ժամատունս մզկիթի փախած են եղեր . սա է զոր Նազմապէսը մզկիթ կը կոչէ . բայց վրայի արձանագրութիւնը ցոյց կուտայ որ ժամատուն եղած է սրբեալ 'ի պաշտօն Աստուծոյ :

Արեւմտեան որմին վրայ դուրսէն արձանագրութիւն կայ պարսկերէն խոշոր դրով . անոր վարն ալ հայերէն արձանագրութիւն համառօտ “ Հաստատուն պահողքն աւրհնին Աստուծոյ ” . կերելի թէ պարսկերէն արձանագրին տեղն ալ հայերէն եղած է եղեր յառաջ, ու ետքը եղծած ու պարսկերէնը գրած են . անոր համար հայերէնին առ վերջին տողը փնացեր է :

Աս պարսկերէն արձանագրին թարգմանութիւնը զոր բրած է Իսթէն Պօռէ

զաղղիացի ճանապարհորդը իր ըրած Մ-
նիի ստորագրութեանը մէջ, կ'ապահով-
ցրնէ զմեզ, որ աս մզկիթ ըսուածը՝ ինչ-
պէս վերը ըսինք, յառաջ ժամատուն ե-
ղած է եղեր:

Իսկ արձանագիրը հրովարտակի մը
օրինակ է եղեր, որ երկրին ու քաղաքին
հարկերը կ'ապահովցրնէ. ասով միանգա-
մայն Մնիին ան ժամանակի քաղաքական
վիճակը կը հասկըցվի: Մհռ. ասիկ թարգ-
մանութիւնը:

“Տէր օգնական լիցի ծառայից իւ-
րոց եւ ինձ Մպուսատայ Պէհատուր
“Խանի: Ի ժամանակաց անտի յորում
“Թաղաւորն երկնի եւ իշխանն աշխար-
“հի, պայծառութիւնն տիեզերաց եւ կը-
“րօնի (որոյ յաւերժացի թաղաւորու-
“թիւնն) սփռեաց զհովանի որորմու-
“թեան եւ արդարութեան իւրոյ ի վե-
“րայ մարդկային ազգի ի բարձանց ան-
“տի ամթող իւրոյ, յարեւմտից մինչեւ
“յարեւելս, (Տէր անեցողսցէ զզօրու-
“թիւնն որա եւ զիշխանութիւն), ծանու-

“ ցանկեմ ամենեցուն, զի երկիրս ամենայն
 “ անկեալ է ընդ հրամանաւ եւ օրինօք
 “ ատենի նորա. եւ ոչ յարարածոց ոք
 “ կարէ զանցանել կամ լուծանել զմի ի
 “ պատուիրանաց նորա. եւ ոչ ոք կարէ
 “ աւելի ինչ պահանջել տուրս բաց ի տրոց
 “ անցկցն բաժննուանելոց, եւ բաց ի
 “ կնքոցն, որ է ամանյա. նոյնպէս առ ոչ
 “ իրիք պատճառանաց կտրացէ ոք խընդ-
 “ բել յումեքէ արծաթ եւ կամ աւելի
 “ հարկս, կամ այլ ինչ, որպէս յառաջին
 “ ժամանակն առնէին ի քաղաքն Անի
 “ եւ ի գաւառս Արաց՝ զլեւահարկս յիւ-
 “ բաքանչիւրոցն պահանջելով, կամ հը-
 “ բամանադիրս առաքելով առ իւրաքան-
 “ չիւր տեղիս ի հաւաքման հարկաց, զոր
 “ չէր օրէն խնդրել. եւ այս եղել պատ-
 “ ճառ փառսու եւ աղքատանսլոյ եւ ցրտ-
 “ ուելոյ ռայայից. որով եւ քէթխու-
 “ տայք կամ պետք զիւղից թողեալ զժա-
 “ աանդութիւն իւրեանց եւ զինչս եւ
 “ զառնս, գնացին ի պանդխտութիւն.
 “ այս են զկրօնոյն հրամանքն արքայի

“Եւ Տէր մի բարձցէ 'ի գլխոյ նորա
“ղհովանի պաշապանութեան իւրոյ, ”* :

Են ժամանակը քաղաքին Խանն է
եղեր Եպուսվար՝ Թաթարաց կողմէն . որ
յետոյ գերի ինկաւ Արաց Բ . Իսախիթ
Թաթարորին ձեռքը, եւ Ենին անկէ ետ-
քը վրաց իշխանութեան տակն անցաւ .
աս ժամանակն է եղեր, որ նոյն պարսկե-
րէն արձանագրին քով վրացերէն գրով
ալ արձանագրութիւն ըբեր են :

Եսոր մինարէն շիներ են եկեղեցիին
քարերովք սեւ ու կարմիր գունով, ութ-
սուն եւ հինգ աստիճան բարձր . եւ ա-
հա աս պատճառաւ եկեղեցին աւրած են :

Եսոր նման մինարէ մըն ալ կայ ասոր
արեւմտեան կողմը 90 աստիճանով, բար-
ձրը ութանկիւնի շինուած . ասոր քա-
րերն ալ կ'երեւնայ թէ պարսպին կոխա-
ծու քարերն են . ըստ որում ձեւն ու
զոյնը բոլորովին պարսպին քարերուն նը-
ման են :

* Տանապարհորդութիւն Եօթէն Պօռէի .
Թարգմ. Պ . Չամբաճեանին :

Ասկէ վեր քաղաքին հիւսիսային ա-
րեւելեան բաժնին ընդարձակ հաւասա-
րութեան վրայ կառուցեալ է բաղմահը-
շակ Աթուղիկէ եկեղեցին Այւդ բարձր
եւ ընդարձակ դիրքով : Քաղաքին սրբա-
զան շինուածոց մէջէն ամենէն մեծ ու
փառաւոր շէնքը այս է . իրեն չորս կողմը
շրջապատած են գրեթէ բոլոր կանգուն
մնացած հոյակապ եկեղեցիները , իբրեւ
մայր եկեղեցի՝ արդարեւ իրեն դուստրերը
չորս դին ժողված , զորոնք մի առ մի յի-
շելով իրենց թուականներովը՝ ճամբոր-
թութիւննիս կը կնքենք նոյն մայր եկե-
ղեցիին ստորագրութեամբը :

Սուրբ Փրկիչ Ակեղեցի . բոլորշի եւ
գմբեթազարդ գեղեցիկ շէնքով կառույ-
ուած է մայր եկեղեցւոյ արեւելեան հիւ-
սիսային կողմը :

Ենքը ութանկիւնի է եւ ութ որ-
մասեանց վրայ կամարներով բոլորած է .
որոց վրայ բարձրացած է կաթուղիէն .
միջին լայնութիւնն ու երկայնութիւնը
միաչափ 16 կանգուն է իրեն բոլորակու-

Թեանը համար :

Մէկ սեղան ունի պատարագի, եւ երկու փոքրիկ խորաններ անոր երկու կողմը պատին մէջ . բայց ձախակողմեանը քակուած է :

Նրկու դուռ ունի արեւմտեան եւ հարաւի կողմէն . որմերուն վրայ դեռ կը տեսնուին սրբոց պատկերներ կէս մի ամբողջ եւ կէս մի եղծեալ : Պմբեթին մէջ տասներկու լուսամուտք կան իրեն ընդարձակութեանը համեմատ . իսկ եկեղեցւոյ մէջ միայն երեք են, արեւելեանը քակեալ :

Այսոյ մէջ առ եկեղեցին է որ ամպիրն ունի արեւմտեան կողմի կամարին մէջ երեք քարով բարձրացուցած , ընդ որ տանիքը կ'ելեն դաղտնի ճանապարհով :

Եկեղեցին դուրսէն կամարազարդ է երկու երկու սիւններով : Նոյնպէս ալ զմբեթը խորանաձեւ բաժանմունքով , զոյգ զոյգ սիւններով մէկ մէկու կցուած . բայց հարաւային կողմը ճեղքուած է . հիւսիսային եւ հարաւային կողմերը կան

քանդակեալ մէկ մէկ արծիւք :

Ասիկայ է Ապլիսարիս մարզպանին մշտնջենաւոր յիշատակաց մէկ դործքը, որ Անիին մէջ քանի մը այսպիսի եկեղեցիներ ալ ունի, ինչպէս պատմութեանց կարգը կը տեսնուի :

Հնութեան եւ ուրիշ վրան եղած արձանագիրները կը դնենք արձանագրաց կարգը : Աս եկեղեցիս՝ Սուրբ Փրկիչ անուամբ՝ շինուած է Հայոց ՆՁԵ Թուականին՝ Սմբատ Թագաւորի օրովը :

Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին, Նախըջը Բիլիսէ ասացեալ, մայր եկեղեցւոյ արեւելեան հարաւային կողմը խորանորին գառ ի վայրին վրայ շինուած է գրմբեթայարկ եւ աւելի նոր. եկեղեցւոյ մէջ եւ դուռը գաւթին մէջ մինչեւ հիմա պատկերաց նկարը կը մնայ՝ սրբոց, կենդանեաց եւ զանազան ծաղկանց. բոլոր պատկերաց անունները գրած են յունաց եւ վրացւոյ գրով շրջանակներուն եւ ճակատներուն վրայ : Արեւելի որ Անին յունաց ձեռքը ինկած ժամանակը

յոյնք իւրացուցած ըլլան այս եկեղեցին .
միայն թէ արձանագրութիւնները արտա-
քին որմերուն վրայ մինչեւ հիմա կը կար-
դացուին հայերէն :

Եսոր համար Լօժէն Պօռէ յու-
նաց եկեղեցի կ'ըսէ . նկարներէն կը գու-
շակէ որ Բիւզանդեան նկար են . բայց
յայտ է թէ յոյնք չչինեցին զանիկայ , այլ
քաղաքին տիրելէն ետքը իրենց սեպհա-
կանեցին . վասն զի սեզանին ձեւն ալ մին-
չեւ հիմա հայաստանեայց ձեւ է , մի-
այն պատկերներուն անունները յունարէն
դրուած է . եւ ասոր համար է որ զանիկա
յունաց եկեղեցի կոչեր է զաղղեացին .
հնչպէս որ քովի եկեղեցւոյ աւերակն ալ
սղօթարան վրաց կանուանէ , վրան վրա-
ներէն դիր ըլլալուն պատճառաւ :

Չենք տարակուսիր , թէ Լնին այս
րկու ազգերուն ձեռքը հետ զհետէ անց-
ելէն ետեւ , Հայոց եկեղեցիները իրենց
սեպհականած , ու անոնց մէջ իրենց ա-
րարողութեամբ աստուածային պաշտա-
մունք կատարած ըլլան :

Բազմավէպին ճանապարհորդը ասոր շինութեան թիւը կը դնէ Հայոց ՈՆԳ թուականին . բայց այդ թուականով արձանագիրը անոր շինութեան ժամանակը չցուցներ, ինչպէս կը տեսնուի նոյն արձանագրութեան մէջ :

Սուրբ Գրիգորէն վար ձորամէջին քարաժայռ մէկ դիրքին վրայ շինուած է վանք մը միայնակեցաց համար, որ երկու փոքրիկ մատուռներ ունի իրարու կից :

Ասոնց մէկը ունի դմբեթ չորս լուսամուտով, վեց որմասիւններու վրայ, եւ է քառակուսի անթուական . ասիկա երկրորդ մատուռին ժամատուներ կը թուէր :

Միւսը առանց դմբեթի է եւ տռջի մատուռին հիւսիսային կողմը կիյնայ . ունի երկու լուսամուտ եւ մի սեղան : Արկուքն ալ արեւմուտքէն ունին մէկ մէկ դուռն : Ասոնք վրային արձանագրութիւն չունին :

Սուրբ Գրիգոր կրկին, զորն որ Բազմավէպը Ամենափրկիչ կանուանէ, առանց շինութեան թիւը յիշելու, բայց իւր ար-

ձանադրութիւնը եկեղեցւոյ անունը կու-
տայ, զոր կառուցած է Ապլխարիս շա-
յոց մարզպան որդի Պրիգորի, եւ թոռն
Ապուղամրի շայոց իշխանի յամին շա-
յոց ՆՁԹ. (1040):

Աս գեղեցկաշէն եկեղեցին մայր ե-
կեղեցւոյ արեւմտաքը շինուած է դմբե-
թայարկ եւ բոլորաշէն ՚ի վերայ վեց որ-
մասեանց: Գմբեթը խորանաձեւ կամար-
ներով հաստատուած է սիւներու վրայ.
միջին տրամագիծը 12 քայլ է: Ատր-
շէնքը յիրաւի սքանչելի օրինակ մըն է
ճարտարապետութեան: Տասներկու կա-
մարաձեւ կողմ բաժնուած, վեց լուսա-
մուտ ունի եկեղեցին, եւ տասներկու
դմբեթ. սեղանին երկու կողմը մի մի
փոքրիկ աւանդատուններ կան. մէկ դուռն
ունի արեւմտեան կողմէն:

Ատր վրայ եղած ուրիշ արձանապ-
րութիւններն ալ կը յայտնեն եկեղեցւոյ
անունը սուրբ Պրիգոր կոչմամբ. շինու-
թեան արձանագիրը հիւսիսակողմի որմին
վրայ է. որուն մէջ կընթեռնուիք, որ

նոյն Ապիսարիպ՝ ասոր հիմնադիրը՝ այս եկեղեցւոյ մէջ երկու սենեակ (խորան) շինած է սուրբ Ստեփաննոս եւ սուրբ Գրիգոր անուամբ, եւ զսուրբ Քրիստափորի եկեղեցին՝ քաղաքին ուրիշ կողմը, որուն համար արձանագրութիւններէն կառնուիք տեղեկութիւն։

Սայր եկեղեցւոյ հարաւային կողմը միջնաբերդին մէջ կառուցուած է գմբեթայարկ վանք մը եւս վեցանկիւնի . գմբեթը վեց որմասեանց վրայ կրկին կամարներով մէկ մէկու վրայ բարձրացած է . իւրաքանչիւր կամարաց միջոցները մէկ մէկ լուսամուտ կան, եւ սեղանին երկու կողմը մէկ մէկ աւանդատուն . որոց դռները դասերուն մէջը կը բացուին . կամարներուն սկսած անկիւններուն մէջ մէկ մէկ կոփածու մարդու գլուխներ կան 12 հատ։

Ասոր գմբեթը քակուած է, եւ մէկ գուռն ունի հարաւային կողմէն . երկայնութիւնն ու լայնութիւնը բոլորակ 10 քայլ է . դրան առջեւ ժամատուն ունի

եղեր չորս սիւներու վրայ, որ հիմա կոր-
ծանուած է. դրան ճակատը արձանագիր
ունէր, բայց եղծուած ըլլալուն՝ թուա-
կանը չորոշուեցաւ. միայն եկեղեցւոյ ար-
տաքին կողմերը որմերուն վրայ գեղեցիկ
խաչեր փորուած են:

Միջնաբերդին արեւելեան կողմը
բարձր դիրքի մը վրայ կառուցուած է ե-
կեղեցի մը սեւ քարով, որ գմբեթ ալ
ունի չորս որմասիւններու վրայ եւ չորս
լուսամուտով. շինուածքը երկայն քա-
ռակուսի է 13 քայլ երկայնութեամբ եւ
9 լայնութեամբ:

Սեղանին երկու կողմը երկու աւան-
դատուններ ունի, եւ մէկ դուռ՝ հարա-
ւային կողմը:

Եւ եկեղեցին ալ վերինին պէս առ-
ջեւը ժամատուն ունի եղեր, որ քակ-
ուած է հիմա. նոյնպէս քակուած են եւ
եկեղեցւոյն արեւելեան եւ արեւմտեան
որմերը. միւս որմերը գմբեթին հետ աւ-
բողջ կը մնան:

Եկեղեցւոյն ո՛չ ներսը եւ ո՛չ դուրսը

արձանագիր չկար . ուստի շինութեան
թիւն ալ անճանօթ մնաց, զոր կը յու-
սամք ուրիշ եկեղեցիներու արձանագրու-
թիւններէն ստուգել :

Ասոր քովերը նոյնպէս միջնաբերդին
մէջ՝ ամբողջ եկեղեցի մըն ալ կեցած է .
շինուածն է գմբեթայարկ չորս կամարնե-
րու վրայ . երկու աւանդատուն ունի սե-
ղանին երկու կողմը :

Ասոր հիւսիսակողմը շինուած է ե-
կեղեցի մըն ալ կամարակապ . երկուքն ալ
վրայինն արձանագրութիւն չունին . ուս-
տի բոլոր միջնաբերդին մէջ եղած եկեղե-
ցիներուն համար ապաւինելու եմք աղ-
գային պատմիչներուն . որոնք իցէ թէ ժա-
մանակ ժամանակ իրենց օրովը եղածներուն
թիւը եւ անոնց անունը եւս եւ հիմնա-
դիրները յիշած ըլլան . առ երկեկու-
թիւնները կը թողունք Անիի բուն ա-
ռանձին ստորագրութեանը հետ Շիրա-
կայ դաւառին պատմութեանը մէջ :

Ահա այսքան սուրբ եւ սրբաշէն ե-
կեղեցիներով շրջապատած է Աթուղիկէ

Մայր եկեղեցին Անուոյ՝ այս մեծահռչակ քաղաքին շէնքերուն տւերանաց եւ կիսակործան դերբուկներուն մէջ : Այնքան զարմանալի ամուր շէնքերը ժամանակի հնութեամբը անհետ ըլլալէն ետեւ, կարծես թէ նախախնամութիւնը խնայեր է աս սրբազան տեղերուն . եւ իրեն անտեսանելի բաղուկը ասոնց վրայ հովանի ըրած կը պաշտպանէ անդութ ժամանակին ձեռքէն :

Կաթուղիէ մայր եկեղեցին սուրբ Աստուածածնայ Անի մայրաքաղաքին, ինչպէս ըսինք, քաղաքին արեւելեան հիւսիսային կողմը հիմնարկեր է մեծն Սմբատ Ե. որ Անիի պարիսպը շինեց . եւ անկէ ետքը շէնութիւնը լմնցուցածէ Պաղիկ Ե. թագաւորին կինը Կադրամիտէ Հայոց թագուհին՝ Սարգիս կաթուղիկոսի օրովը, Հայոց ՆՆԻ (1001) թուականին, ուր որ Հայոց հայրապետական աթոռն էր :

Եկեղեցին կառուցեալ է բովանդակ սրբատաշ դեղնագոյն մեծամեծ քարե-

բով, շատ ընդարձակ եւ հոյակապ. տա-
ճարին միջին երկայնութիւնը բեմէն մին-
չեւ արեւմտեան դուռը երեսուն եւ եօ-
թը քայլ է. իսկ լայնութիւնը հիւսի-
սէն հարաւ երեսուն եւ մէկ քայլ :

Մէկ սեղան մը ունի արեւելեան ճա-
կատը, որ ընդարձակ եւ կիսաբոլորակ է
դրսէն, տասն հատ մեծ մեծ պատու-
հաններով զարդարուած, որոնք կիսա-
բոլորակ որմի մէջ բացուած են. ասոնց
երկու ծայրերուն պատուհանները խո-
րաններուն վերնայարկաց ճամբայներն
են :

Աթոռղիկէն շինուած է չորս բարձր
սիւններու վրայ. բայց հիմա ինկած է բո-
լորովին, մինչեւ տանեաց վրայի կլոր կա-
մարը՝ գրեթէ յիսուն տարի յառաջ. ո-
րուն աւերանքը եկեղեցւոյն միջին կեդ-
րոնը բռնած է. ասոր տակի սիւններուն
վրայի չորս կամարները շատ լայն ու շատ
բարձր են, որով սիւններն ալ դէպ ՚ի որ-
մը շատ մօտ են. ասով աւելի փառաւոր
կերեւի սեղանը եւ եկեղեցւոյ մէջ տե-

դը. աիւններուն միւս երեսներու կամար-
ները՝ որոնք դէպ ՚ի պատերը կիջնան՝ շատ
փոքր ու ցած են :

Երեք դուռ ունի տաճարը, որոնք
դրանէն կոխածու. ծաղկենկար քարերով
եւ կամարներով զարդարուած են. ա-
րեւմտեան դուռը մեծ է միւսներէն,
քայց հարաւայինը ամենէն հոյակապն ու
զարդարունն է, որուն նմանը ուրիշ ե-
կեղեցիներուն վրայ դեռ տեսնուած չէ :
Վրան երկու կողմը երկկարգ փորուածու
աիւններուն խարխաները՝ բոլոր քանդակ-
ներ են եւ բաւիղի նման ետ դարձած են
դրան վրայ : Ասոր վրայ ասիական քանդա-
կադործութեան ամեն ճարտարութիւնը
ու տրհեափն ճիշդ ախորժակը կերեւ-
նայ : Ար դուշակիլի, որ թագաւորը եկե-
ղեցի եկած ատենը աս դռնէն ներս կը
մտնէ, եղեր, որովհետեւ թագաւորական
պալատը ասոր վրայ ալ ուղղաձիգ կը
նայի :

Ամեն դրան դուռիւր երեք մեծամեծ
ըռւամուտներ կան, եւ անոնց վերն տը

երեքական բոլորակներ • մի մի մեծ լուսամուտ կան առաջին եւ յետին դասերուն վրայ հիւսիսի եւ հարաւի կողմերէն :

Ակեղեցւոյն դրսի շէնքը աւելի հոյակապ եւ աւելի փառաւոր է • բոլոր շէնքատար խորանաւոր միաչափ կամարներով զարդարուած են • եւ փորուած ու վերնախարիսխներով պատերուն տանեաց շէնքունքը բարակ ու նուրբ ծաղիկներու քանդակներ են • նոյնպէս լուսամուտներուն կիսաբոլորակ գլուխները :

Ենութեան արձանագիրը փորուած է հարաւային որմին արեւմտեան բարձրութեանը վրայ՝ անկեան կողմը, Հայոց ՆՅ • Թուականին :

Անի մայրաքաղաքին եւ իրեն հաջորամեան շէնքերուն ստորագրու թիւնը, որն որ առանձին գրաբառ պատրաստած ենք, չորս աւուր մէջ բրինք • ցորեկը՝ Անիի աւերակները կը գիտէինք արտասուելով, գիշերն ալ՝ միտքերնիս հոն թողուցած՝ անձամբ Հոռոմոսի վանքը կը հանգըստանայինք :

Ա երջին աւուր ստորագրածնիս մայր
եկեղեցին էր . եւ միշտ հանդիսանիս անոր
մէջ կ'առնէինք . երբեմն ալ արեւելեան
խորաձորը իջնալով , փոքր ջուրին ծիծա-
ղելովը կը զուարճանայինք :

Գետնափոր ճամբան գետինն առ ե-
զերքին վրայ երկու քարայրի մէջէն կը
բացուի . մէկ ճիւղը դէպ 'ի քաղաքին
տակը կը դառնայ՝ նեղ ու ցած կամար-
ներով սիւներով վրայ հանած , մէկալ
ճիւղը գետին տակը կ'իջնայ : Ասոնց մէջը
հողով ու աւաղով լցուած են անձրեւի
հեղեղներէն :

Յովհաննավանքի խորաձորին գետ-
նափոր ճանապարհին երկրորդը կրնայ հա-
մարուիլ ասիկայ . վասն զի՝ անիկա աւե-
լի ընդարձակ է՝ սիւներով ու կամարնե-
րով բաժնուած :

Մեր այցելութեան շորրորդ օրը Ա-
նիին հրաժարական ողջոյնը տուինք . ու
հետեւեալ սոսաւօտուն հոռոմոսի վան-
քէն բաժնուելով , մեր ուխտից եւ սրբու-
թեան համբոյրը միայն կրցանք փոխա-

րինել սուրբ տեղւոյն հիւրամեծարութեանը, ուր որ մարդասէր ընդունելութիւն մը գտանք մեր ուխտաւորութեան ստեղծը :

Գետը անցանք, եւ ուղղակի դարձանք Ղըզըլ Քիլիսէ գիւղը իմ հիւրնկալիս օթեւանը, ուր վերջացուցի Միւոյ Ճանապարհորդութիւնս :

Թէ եւ այն ցաւալի տեսարանը ոչացս տեսութենէն անյայտ եղաւ, բայց մտաց ու երեւակայութեանս մէջ ընդարձակ ու անջնջելի դիրք մը բռնեց կեցաւ : Սիշտ Մնիի մէջ կը պտրտէի մտօք . եւ ամեն մէկ աւերակը երեւակայութեանս առջեւ եկած ասան, հազարումէկ արատասուաց կաթիլք իր խլէին աչքէս :

Մյսպիսի քաղաքացիորձանուժը արդարեւ մեծ ատրարադղութիւն է ազգի մը համար . բայց Հայաստան աշխարհը պտրտող Ճանապարհորդը, եւ ընդհանրապէս ազդերնուս բազմաժամանակեայ յաջողութեանց եւ հաւասարաչափ դժբաղդութեանց անցից թերթերը աչքէ

անցունողները, թէ որ աչքերնին նախան-
 ճու մատախուղը պատած չէ նէ, չին կրը-
 նար Անիի տարաբաղդութիւնը ազդեր-
 նուս գէշութեանը վերադրել. կամ թէ
 պարզ ըսեմ, անմիաբանութեան պտուղ
 սեպել, ինչպէս որ մեր ազգին թշնամի-
 ները կ'ընեն: Թէ որ այսպէս ըլլար, առ
 օրուան ազգաց մէջ շատերը կը տեսնենք,
 որոնք ժամանակաւ մեղնէ շատ գէշ, ու
 մեղնէ տւելի լեռնական ու անմիաբան ե-
 դած են եղեր, ու ներքին առելութեամբ
 մէկու վրայ ելած՝ ազգատոհմ՝ ազգատոհ-
 մի դէմ պատերազմ՝ բացած են եղեր:
 Ուրեմն պէտք էր որ առ օրուան օրս ա-
 նոնց ալ քաղաքները կործանուած ու եր-
 կիրները անէծքէն զարնուած ըլլար, ինչ-
 պէս որ ծուռ տրամաբանութեամբ մեր
 ազգին համար կը զրաբանէ հռովմէական
 դադղեացի ճանապարհորդը՝ որուն խօսքը
 վարը պիտի դնեմք:

Այլ Անիի կործանումը եւ ընդհան-
 րապէս երկրին աւերումները Հայաստանի
 աշխարհադրական դիրքէն ու իրեն վիճա-

կէն յառաջ եկաւ . ինչու որ կը տեսնենք
 պատմութենէն , որ բոլոր Հայաստան այն
 ժամանակը չորս կողմէն զօրաւոր թշնա-
 մի ազդերով պատած էր , որոնք երկիրը
 մէկ մէկու հետ չկրնալով բաժնել , երկար
 ատեն զանիկայ պատերազմի ու արիւն-
 հեղութեան տակ ճնշելէն ետքը՝ կործա-
 նեցին ու աւերեցին . ահա ասանկ վիճակէ
 մը ամեն մարդ ուղղութեամբ կրնայ հե-
 տուցընել Մեծի նման բաղմամարդ քա-
 ղաքի մը կործանումն ալ :

Աստիանտեղիէ Լօժէն Պօռէ դաղ-
 դիացի հռովմէականին ըսելը , թէ մեր
 ազգը Մտուած պատժած ըլլայ Մեծին
 կործանելով . եւ թէ՝ “Քաղաքին մէջ
 ամեն եղածները անէծքէ զարնուած կե-
 րելին . յորմէ՝ հովիւը քաղաքին աւե-
 րակաց մարմանդներուն վրայ իւր հօտը
 արածելու կը խուսափի ,” . եւ չարաչար
 կը սխալի եւ կը մեղանչէ երբոր այս կոր-
 ծանման ու աւերման պատճառ կը դնէ
 թէ , “Հայաստան վաղ մուսուլման Մըհե-
 մըտեան եկեղեցին որ զինքը Պարսից լու-

Տէն թափեց, եւ չհպատակեցաւ օրինաց
միութեան կաթուղիկէ եկեղեցւոյ:,,

Եթէ Հայոց ազգը Ռազրատուն
եաց օրովը՝ Անիի շէն ժամանակը՝ արեւ-
մրտեան կամ Հռովմայ եկեղեցւոյն հետ
միանալովը՝ երկիրը չէր ոտնակոխ ըլլար
եւ Անին չէր կործաներ, ես իրեն ցուցը-
նեմ, որ Ռուբինեանց օրովը՝ ազգերնիս
Հռովմայ եկեղեցւոյ հետ յարաբերու-
թեան մէջ էր, եւ թագաւորական տու-
նը լատին գերդաստաններու հետ խնա-
մացած. ինչո՞ւ աս արեւմտեան եկեղե-
ցին չկրցաւ զՀայաստան ազատել թա-
թարաց, Պարսից եւ Արաբացւոց ար-
շաւանքներէն, որոնք բոլոր երկիրը աւե-
րեցին ու արիւնլուայ ըրին:

Ո՞ր էր արեւմտեան եկեղեցւոյ
պաշտպանութիւնը ան ատեն Հայաստա-
նի թագաւորութեան վրայ. ինչո՞ւ սուտ
կը խօսի Լյօթէն Պօռէ. աւելի անոր հետ
յարաբերութիւն ունենալովը չէ՞ր որ
Հայոց շրջակայ ազգերը իրենց թշնամի
եղան, եւ այս բանը առիթ բռնելով՝ ան-

հընարին չարիք հասուցին աղղերնուս եւ
երկիրը աւերեցին :

Աւրեմն, Լյօթէն Պօռէի ըրած աս
թ շնամական խորհրդածութենէն կրնանք
մտախօսել, թէ նախապաշարմամբ մը-
թ ընցած միտքերը կրնան գիտութեան եւ
հանձարոյ վրայ ազիտութեան քող մը
տարածել. վասն զի նախապաշարմունքէ
դատ ուրիշ պատճառ մը չենք կրնոր տալ
այս ըսածներուն :

Բայց թէ աղղերնուս առաջին յաջող
վիճակը թ շնամեաց նախանձը գրգռեց,
եւ Մեկի բարդաւածութիւնը իրեն կոր-
ծանմանը պատճառ եղաւ ըսելը բնական
բան մըն է. եւ ահա ապա պատճառէն յա-
ռաջ եկան այն ձախորդ արկածները ու-
րոնք Ասցաստանի եւ Մեկի քաղաքա-
կան վիճակը ետ ընդ ետ փոխեցին : Աս
արկածներէն ընդհանուր աշխարհի մայ-
րաքաղաք կոչված Առովմ անդամ ազատ
չէ. ուրեմն ան ալ մենք իրեն մեղացը
պատիժ համարելու ենք :

